

2-ci qısım

6

Mayre Mamutova
Abibulla Seit-Celil

Майре Мамутова
Абібулла Сеїт-Джеліль

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

Кримськотатарська мова та література

НОВА
УКРАЇНЬКА
ШКОЛА

Майре Мамутова, Абібулла Сеїт-Джеліль

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

підручник інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Mayre Mamutova, Abibulla Seit-Celil

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

orta umumtasil müessiseleriniñ 6-cı sınıf için
bütünleştirilgen kursu dersligi (2 qısmıda)

2-ci qısım

Чернівці
МПП «Букрек»
2023

УДК 811.512.19(075.3)
М 22

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 р. №254)*

Зареєстровано в Каталогі надання грифів навчальній літературі та
навчальним програмам за №3.0085-2023

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

*Підручник розроблено відповідно
до Модельної навчальної програми
«Інтегрований курс кримськотатарської мови та літератури.
5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Мамутова М.Р., Сеїт-Джеліль А.Ш.)*

Мамутова М., Сеїт-Джеліль А.

М 22 Кримськотатарська мова та література: підручник
інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної
середньої освіти (у 2-х частинах). Частина 2. Чернівці:
МПП «Букрек», 2023. 152 с.: іл.

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-169-2 (Частина 2)

УДК 811.512.19(075.3)

Mamutova M., Seit-Celil A.

М 22 Qırımtatar tili ve edebiyatı: orta umumtasıl müessiseler-
iniñ 6-cı sınıf için bütünleştirilgen kursu dersligi (2 qısım-
da). 2-ci qısım. Çernivtsi: Bukrek neşriyat evi, 2023. 152 s.:
resimli.

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-169-2 (Частина 2)

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-997-167-8

ISBN 978-966-997-169-2 (Частина 2)

© Мамутова М., Сеїт-Джеліль А., 2023

© МПП «Букрек», 2023

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Слова Павла Чубинського
Музика Михайла Вербицького*

Ще не вмерла України і слава, і воля.
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

17-nci afa

Antik edebiyat. Ezopnıñ qıssaları

Qıssa — şiir ya da ikâye şeklinde qıssa ve eglenceli, aynı vaxıtta ögüt berici (*повчальный*) bir eserdir. Qıssanıñ baş qaramanı, adette, insanlar, ayvanlar ve türlü eşyalar ola. Qıssada adamlarnıñ qusur ve bozuqlıqları (*недоліки*) mısılğa alın.

Bu janr Qadimiy Yunanistanda peyda olğan. Olarnı istidatlı ve ikmetli qıssacı Ezop uydurğan. Onıñ qıssaları qıssa, amma teren manalıdır. Aynecilik ve yaltaqlıq (*лестивість*) Tilki obrazında, qabalıq (*грубість*) Qaşqır obrazında, işseverlik ve tirneklilik Qırmısqa obrazında kinaye etip (*аллегорично*) kösterile.

Qaşqırlar ve qoylar

Qaşqırlar qoylarğa ücüm etmege istegenler, amma yapamağanlar. Çünki qoylarnı çoban köpekleri qaravullay eken. Qaşqırlar özlerini aynecilikke urğanlar, qoylarğa elçi yollap, köpeklerni olarğa satmağa teklif etkenler. ‘Köpeklerge ola aramızda duşmanlıq bar. Eger köpeklerni bizge satsañız, bizim aramızda tınçlıq-muabetlik olur’, — degenler.

Qoylar bundan ne olıp çıqacağını iç de tüşünmegenler ve köpeklerni satqanlar. Böyleliknen, qaşqırlar küçlü olıp, qorçalavsız qalğan sürünü tır-mır etkenler.

Devletler de öyle. Halq yetekçilerini iç qarşılıqsız teslim eteler ve özleri de, bunıñ aslına barmayıp, duşmanlarınıñ ğanimeti olalar.

LUĞAT:

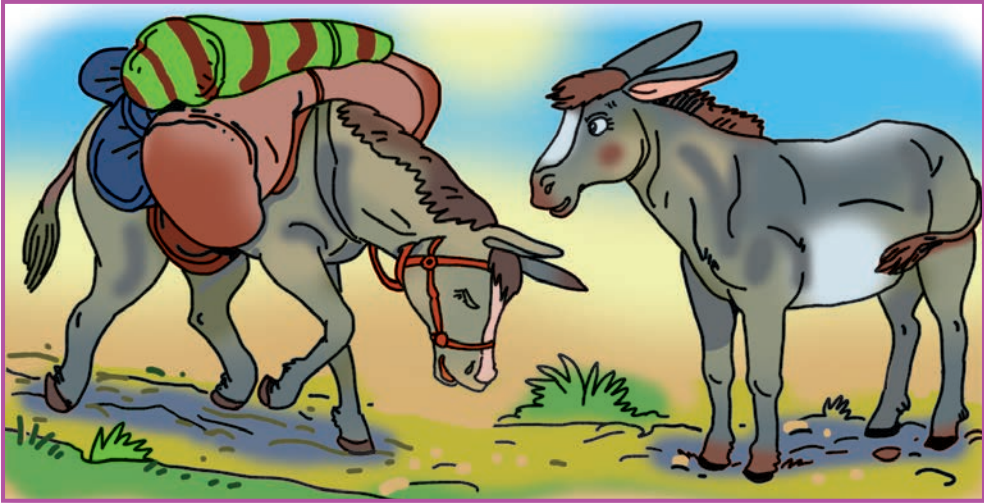
aynecilik — хитрість
 elçi — посол
 ğanimet — здобич
 qorçalavsız qalmaq —
 залишитися без захисту

satmaq — тут: видати,
 зрадити
 tınçlıq-muabetlik — мир,
 злагода
 tır-mır etmək — розшматувати

Kiyik eşek

Kiyik eşek küneşte qızınğan ev eşegini rastketirgen, yanına barğan ve yemi çoq, tış qıyafeti yahşı olğanına suqlanğan. Soñ ev eşegi ağır yükni taşığanını, adam da peşine tüşip, onu tayaqnen urğanını körgen de: ‘Yoq, yaşayışıña suqlanmaq sıra kelmey eken: bol-sal aşığanıñnı sen ağır iş ve aşalavnen qazana ekensiñ’.

Böyleliknen, havf ve oğursızlıq neticesinde qazanılğan kârğa suqlanmaq olmaz.

LUĞAT:

bol-sal aşığanıñnı — суге
 життя
 oğursızlıq — нещастя
 peşine tüşmek — йти слідом
 за ним (нею)

suqlanmaq sıra kelmey — не
 позаздриш
 tış qıyafeti — зовнішній вигляд

Tavşanlar ve baqalar

Tavşanlar pek qorqaq olğanlarını aňlağanlar ve, episi toplanıp, suvğa batacaq olğanlar. Bir tıynaq üstünden asılıp qalğan qaya kenarına kelgenler. Tıynaq yalısında oturğan baqalar ise olarnıñ tapırdısını eşitip, suvniñ eñ teren yerine dalğanlar. Bunu bir tavşan körgen de, başqalarına aytqan: 'Aydıñız, özümüzni suvda boğmayıq. Baqıñız, bizden de qorqaq ayvanlar bar eken'.

Adamlar da öyle. Başqalarınıñ müsibetlerine baqarken, öz meşaqatları olarğa az körüne ve biraz yüreklenmek için siltem ola.

LUĞAT:

dalmaq — *пірнати*
meşaqat — *незгоди*
müsibet — *нещастя*
qaya kenarı — *край скелі*
siltem ola — *тут: стає підбадьоренням*

suvğa batmaq — *втонитися*
tapırdı — *тупім*
tıynaq — *ставок*
yüreklenmek — *посміливішати*

Yıldızsayar

Bir yıldızsayar özüne, er aqşam evden çıqıp, yıldızlarğa baqmaq adet etken. İşte, bir kün şeer civarında yürüp ve kök aqqında tüşüncege dalıp, apanızdan quyuğa tüşip ketken. Yayğara qoparğanını bir adam eşitken de, quyu yanına barğan.

Meseleniň aslını aňlağan soň, aytqan: ‘Ay, seni! Kökte neler ol-yatqanını körmek isteysiň, yerde neler olğanından ise haberiň yoq!’

Bu qıssanı bazı adamlarğa baqqanda da hatırlaysıň. Olar çeşit mücizeler ile maqtanalar, özleri ise adiy bir adam yapqanını yapamaylar.

LUĞAT:

adet etmek — ставати
звичкою

meseleniň aslı — справжня
причина чогось

mücize — чудо, диво

şeer civarında — на околицях
міста

yağara qoparmaq —
здіймати крик, шум

yıldızsayar — зірочит

Köpek ve qaşqır

Köpek qulübe ögünde yuqlay eken. Qaşqır onı körgeň, tutqan ve aşamağa istegen. Köpek bu sefer onı yibermelerini rica etken. ‘Şimdi men arıq ve çantırım, — degen o. — Lâkin saiplerimde toy olacaq. Eger sen meni şimdi yiberseň, meni semirgenimden soň, aşarsıň’. Qaşqır oňa inanıp, yibergeň. Ancaq bir qaç künden qaytsa, köpek ev töpesinde yuqlağanını körgeň. Çağırmağa başlağan, olar kelişkenleri aqqında hatırlatqan. Lâkin köpek: ‘Aydı, canım, eger meni bir daa yerde yuqlağanımnı körseň, toyğace bekleme!’, — degen.

Böylece, aqıllı insanlar da, telükeden bir kere qaçsalar, ondan bütün ömür saqınalar.

LUĞAT:

çantır — худюций
 kelişmek — домовлятися
 qulübe — хатина
 saip — хазяїн

saqınmaq — остерігатися
 semirmek — поправлятися
 telüke = havf — небезпека

Bike ve hizmetçi

Bir tutumlu tul qadınıñ hızmetçileri bar eken. Em er gece, horaz qıçırğanınen, olarnı iş başlamalarını israr ete eken. Toqtamay çalışıp, taqattan kesilgen hızmetçiler evdeki horaznı boğıp taşlamağa kelişkenler. Olar bütün belânı o ketire, dep bellegenler. Çünkü o bikeni gecelernen uyan-ta. Ancaq olar bunı yapqan soñ, alları daa beter olğan: bike gece vaqıtnı bilmeyip, hızmetçilerini horazlar qıçırğanda degil de, daa da erte turğuzmağa başlağan.

Böyleliknen, çoqusı adamlar aynecilik yaraıym dep, özleriniñ başına daa beter belâ tapalar.

LUĞAT:

başına belâ tapmaq —
 накликати на себе біду
 bike — господарка
 daa beter — ще гірше
 hızmetçi — слуга, працівник

israr etmek — наполягати
 taqattan kesilmek —
 знесилитися
 tul qadın — удова
 tutumlu — бережливий

Qaplıbaqa ve qartal

Qaplıbaqa kökte qartalnı körgen ve o da uçmağa istegen. Qartalnıñ yanına barğan da, qaç para istese de, onı uçmağa ög-

retmesini yalvarğan. Qartal bu çul tutmağan aqlsızlıq olğanını aytsa da, qaplıbaqa oña yalvara bergen. Qartal, ne ise razı olıp, qaplıbaqanı kökke kötergen. Tap töpelerge uçıp barğan soñ, onı qayalar üstüne atqan. Qaplıbaqa yerge tüşip, parça-kesek olğan, can bergen.

İşte, çoq adamlar birevlerden yarılaşıp, ikmetli mesleatlarğa qulaq asmaylar ve özleriniñ başına yeteler.

LUĞAT:

can bermek — *вмерти*
 çul tutmağan aqlsızlıq —
неймовірна дурість
 ikmetli mesleatlar — *мудрі*
поради

özleriniñ başına yeteler — *зі*
своєї вини потрапляють у
біду
 parça-kesek — *дрібні*
шматочки
 yalvarmaq — *упрошувати*

Qırmısqa ve qoñuz

Yaz künü qırmısqa tarlada yürüp, qışlıq yedek yapmaq peşinde boğday ve arpa zahireleri cıyğan. Bunu qoñuz körgen ve, episi ayvanlar böyle vaqıtta işten raatlanğanda, bir şey yapmağanda, qırmısqa çalışqanı için onı acığan. Qırmısqa indemegen, amma qış kelgen soñ kübreni yağmurlar yuvıp ketken, qoñuz ise aç qalğan ve qırmısqağa yem qıdırıp kelgen. Qırmısqa oña: 'Ay seni, qoñuz, eger sen, o zaman işlegenim

içün meni tazirlemek yerine, çalışqan olsañ, şimdi yemsiz oturamaz ediñ', — degen.

Böyleliknen, adamlar da barlıqlı zamanda keleşegini düşünmeyler, vaziyet deñişken soñ ise ağır yaşayıştan çekişeler.

V. Seydametovanıñ tercimesi

LUĞAT:

acımaq — співчувати

arpa — ячмінь

barlıqlı zaman — життя в достатку

boğday — пшениця

indememek — промовчати

kübre — перегній

qışlıq yedek — запаси на зиму

tazirlemek — сварити

yem — корм

zahire — зерно

Umumleştirici sualler:

1. Ezopniñ angi qıssasını eñ çoq begendiñiz?
2. Öz qıssalarında Ezop angi insan qusurlarından küldi?
3. Ne için Ezop bizge ve zamanımızğa yaqın?
4. **Ev vazifesi:** begengen qıssanı ikâye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Ezop — antik Elladada, milâttan evel 6-ncı asırda yaşağan meşur şair-qıssacıdır. O ne vaqıt doğğanı belli degil. Küçük Asiyada yerleşken Frigiya vilâyeti onıñ Vatanı sayıla. Ezop Samos adasında yaşağan İadmonniñ qulu olğan. Eski resimlerde Ezop adette alçaq boylu ve qambır qart adam olaraq tasvirlengen. Aytqanlarına köre, o ğayet çirkin eken. Lâkin onıñ pek zengin içki dünyası olğan.

Qadimiy Yunanistanda ellinlerniñ episi Ezop kim olğanını bile edi. Ezopniñ icadı ise antik tasil programmasına kirgen. Onıñ yazğan qıssalarınıñ esas qaramanları ayvanlar edi. Bazıda qıssalarınıñ personajları — adamlar ve Olimp tañrıları olğan. Ezop öyle bir dünyanı yaratqan ki, anda er kes öz qusurlarını körgen.

Ezopniñ qıssaları qısqa, icviy ve ikmetlidir. Olarda müellif insanlarğa has olğan nuqsanlarını, cümleden, saranlıqını, hainlikni, toymazlıqını, menmenlik ve pahıllıqını mısılğa alıp, olarnıñ

üstünden küle edi. Ezop minnetdarlıq — qalp alicenaplığının alâmeti olğanını, er bir insan öz işinen oğraşmaq kerekligini, er bir işniñ öz vaqtı-saati olğanını aytıp añlata edi.

LUGAT:

hainlik — *зрада*

icviy — *сатиричний*

ikmetli — *мудрий*

menmenlik — *пихатість,*

чванливість

minnetdarlıq — qalp alicenap-

lığının alâmeti — *вдячність*

— *ознака благородства души*

nuqsan — *недолік, вада*

Olimp tañrıları — *боги Олімпу*

rahıllıq — *заздрість*

Qadimiy Yunanistan — *Давня*

Греція

qambır — *горбатий*

qul — *раб, невільник*

qusur — *вада, недолік*

şair-qıssacı — *поет-байкар*

toymazlıq — *ненажерливість*

zengin içki dünya — *багатий*

внутрішній світ

Bu meraqlı!

Rivayetlerge köre, Ezop bir zamanda özünü felsefeci olaraq köstergen cail Ksanfnıñ qulu olğan. Ksanf Ezoptan ikmetli bir laf eşitkende, onıñ sözlerini aman öz adından aytıp, eş-dostları ögünde öz 'aqıldaneliginen' (*мудрістю*) maqtanğan.

Bir kün şu maqtançaq tuzaqqa tüşken: o öz subetdeşlerine deñizni içip bitirecegini aytqan. Söz bergen soñ onıñnen qavil etkenler (*тримати пари*): eger sabasına Ksanf deñizni içip bitirmese, adsız qalacaq. Maqtançaq nege oğrağanını bilmey, aman Ezopnı çağırıp, oña:

— Meni qurtar! Qurtarıp olña, ne isteseñ, beririm! — dep yalvarğan.

Men saña dostlarıña ayılacaq cevapnı aytırım, — dep razı olğan Ezop. — Lâkin meni endiden soñ qulluqtan azat eteceksiñ (*звільнити від рабства*).

Ksanf bu şartqa razı olmağa mecbur olğan. Saba o deñizniñ yalısına kelip, maqtançaq üstünden külmege azırlanıp turğan bir top adamnı körgen. Ksanf olarğa baqıp:

— Men deñizni içirim. Lâkin maña çanaq kerek. Çanaqniñ içine deñizni töküñiz, ondan soñ men boşboğaz (*базикало*) olmağanımnı sizge isbatlarım, — dep aytqan.

Er kes: 'Aqiqaten de, Ksanf aqıllı eken!' — dep şaşqan.

Bu arada ise aqiqiy felsefeci ve ikmet saibi (*мудрець*) bol nefes alıp, yolda kete edi. O, endiden soñ serbest adam olğan.

Fiil meylleriniñ nutuqtaki qullanuv hususiyetleri

İkâye (ya da **izaiy**) meylliniñ mahsus yalğamaları yoq, amma o, fiilniñ er bir zamanına mevcuttur, *meselâ*: saçam, saçılğan, saçacaq edi ve il. Qalğan meylleriniñ zamanı olmaz. Demek, fiilniñ ya zamanı, ya da meyli olur.

Emir meyllideki fiiller ayrı, oña has intonatsiyanen ayılır. Evel qayd etilgeni kibi, olar yalınız emir manasında qullanılır. Şuniñ içün çoqusı allarda ağzaviy nutuqta rica manasını şart meyli vastasinen bildireler: *Qapunı yapsañız! Kitapnı alıp berseñiz! Sabır etseñiz şuni! Bu aqta tafsilâtlıca aytıp berseñiz.* Em böyle şekillerde sayğı manası sezile.

Yazma (hususan resmiy) nutuqta ise böyle allarda emir meyli qullanılır: *Metinni oquñız. Diñleñiz. Köçürip alıñız.*

Bundan ğayrı, laqırdı etüvde, dialoglar tizüvde emir meyli qullanılğanı vaqıt oña ait zamirler cümlede tüşürilir (qullanılmasa da olur): *Yapayım? Alıp bereyim sizge? Ayt baqayım.* Bu, üslup ceetinden doğrudır, çünki emir meyli şahıs ve sayınıñ er birinde taqdim olunır.

Emir meyllinen beraber **-mı/-mi** ve **-çı/-çi** derecelikleri qullanılıp, onıñ manası biraz sakinleşe, zayıflaşa: *Kireyimmi? Yapıp baqayıqçı?* Laqırdıda şu derecelikler tüşüp qala bile.

Emir meylliniñ menfiy şekilleri yapılğanda, urğu evelki ecada qalır. (Emir meyllindeki urğu aqqında keçken afta ayılğan edi). *Meselâ*: ke´tir — keti´rme, ketire´yikmi — keti´rmeyikmi.

İstek meylli ekseriyette keçken zaman fiili kibi qullanıla. Mana ceetinden o, şart meyllindeki fiillerine yaqın olur. Demek, istek meyli belli bir şartta istek, niyet kibi manasını bildire. Şuniñ içün şart meylliniñ **-saydı/-seydi** yalğamaları oña yaqındır, *teñeş-tiriñiz*: yapqaydı — yapsaydı, keçkeydi — keçseydi. Olar yalınız imkânı bar ya da olmağanına köre ayırılır.

Şart meyllideki fiiller **kerek** sözünen qullanılğanda, şubelikni ya da eminsizlikni bildirir, *meselâ*: ‘Bu adamnı tanımayısıñız mı? — Körgen adamlarımdan olsa kerek’. Anam işten saat beşte kelse kerek.

Kerek meylindeki fiiller manaca **kerek** sözüne yaqın olğanını keçken afta ayılğan edi. Mında biz daa şu eki şekil şahısça ve sayıca deñişkenini de hatırlatmalıımız: *barmalısiñ — barmaq kereksiñ, kelmelimiz — kelmek kerekmiz*. Em *kerek* sözü isim kibi degil, fiil olaraq qullanılğanını unutmayıq, *teñeştiriñiz*: keregimni alayım, keregi yoq (*isim*) — kere kim, kere kler (*fiil*).

1-iş. Oquñız. Fiilleri şart meylinde olğan cümlelerni yazıp alıñız. Qalğan fiillerniñ meylini aytıñız.

1. Sual berdim men Küneşke, Kelse edi ilham özü, Başlar edim bu küreşke. 2. Ömür bitse, ölüm kelse, Ruhum yaşaycaq, Avelenip o, quş kibi Dağlar aşacaq (G. Dermenci). 3. Quvan, kül, yanağın güllerday açsın, Qarılğaç qanatlı qaşlarıñ uçsun, Menim ür qalbime sevgiler saçsın, Anañnıñ ruhu ve maña qunaçsın, Ne qadar cıllı bu — Vatanım benim! (O. Amit) 4. Endi balam sağ-eseñ Evge qayıp kelgeydi dep, Ayşe tike közlerin Uzaq qaya-dağlarğa, Tınmay-talmay yalvara, Qol köterip, Tañrığa. (A. Veliulla) 5. Er kün saba turğanımnen, bareme yuvaş bir adam kelgeydi, ne qadar yahşı olur edi, dep dua ete edim. (İ. Paşı) 6. Ne yapmalı, cemaat? — dedi. — Evge alıp ketip musafir eteyik, — dedi bir qart. — Onıñ qarnını aşqa toydurmaq kerek, — dedi ikinci qart. — Urbasını avuştırp, saçı-saqalını tıraş etmek kerek, savaptır, — dedi diger qart. — Alla musafirine meramet eylemek kerekmiz. (Çerkez-Ali) 7. Belli olğanı kibi, insan künde qararnen 1,5 litr suv içmeli. (B. Abla)

2-iş. Oquñız. 'Kerek' sözünüñ manasını tayin etiñiz.

1. Maqsat da şu olsa kerek. (İ. Abduraman) 2. Aramızdan eñ atik soyu olsa kerek ki, cebinden bir avuç canerik çıkarıp oña uzattı. (Çerkez-Ali) 3. Özü öyle yaş degil. Qırqlarda olsa kerek. (Ü. Edemova) 4. Qapunıñ sağ tarafında, qart öz elinen yapsa kerek, dört közlü şkafta tura. (Ü. Edemova). 5. Kel-kelelim, oturmağan evimizniñ kirası ağırlıq etse kerek. (G. Dermenci) 6. Qardaşınıñ canını nafile ağırtqanı için, peşman etse kerek, çırayı birden deñiştirdi, közleri mahzun baqtılar. (Ü. Edemova) 7. Böyle teñeştirüv oşuna ketse kerek ki, külümsiredi ve: 'Ömür mürek-

kep, amma pek meraqlı, — dep tüşündi. — Asırlar devamında dünyada nice-nice adiseler, deñişüvler oldı!’ (Ali Yusuf).

3-iş. Yazıñız. Qayd olunğan sözlerniñ çeşitini belgileñiz.

1. Nariman berilgen vazifelerini **keregi** kibi eda etse de, ayaqqap tikmeknen bağı işni begenmey edi. (İ. Abduraman)
2. Nasıl laf olsa da, men eşitmek, bilmek **kerekim!** — Bilmeseñ yahşı olur edi. (İ. Abduraman)
3. Episi **keregi** kibi olur. — İnşalla, inşa... (İ. Abduraman)
4. Mına bu fultuçıqñı al da, balalarıñnı sıylarsıñ. — Ne **keregi** bar edi, amma endi berecek ol-sañ, ber. (A. Akiyeva)
5. Tükândan süt-qatıq ketirmek **kereksiñ.** (İ. Abduraman)
6. Amma yahşılıqñı etseñ, onı unutmaq kerek-siñ. Akis alda bu işiñniñ sevabı da sayılmaz. (A. Akiyeva)
7. Öz oğlum, daa doquzıncı sınıfta oquğan, burnını **keregi** kibi sürt-mege bilmegen bir... bala meni mısqıllap küle eken, buña lâqayd baqmaq kerekimmi?! (İ. Abduraman)
8. Bizge de **keregi** o edi. (R. Fazıl)
9. Ne ki, benim vaziyetimde bunu büs-bütün, oquyıcı-ğa bıraqmaq **zarur** edi. (C. Dağcı)

SARF

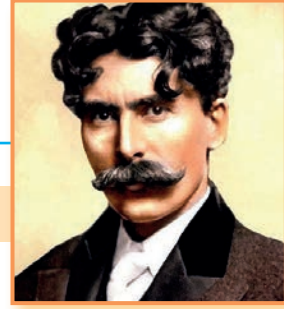
Fiil vazifesindeki **kerek** sözünden evel fiil ille *-maq/-mek* şeklinde olğanını sezgendirsiz? Bu sual laqırdıda *-mağa/-mege* şeklinde rastkelgeninden kelip çıqqan. Şuniñ içün hatırlamalı-mız ki, *kerek, mümkün, zarur, mecbur* kibi sözlerniñ ögündeki fiiller daima *maq-mek* yalğamalı olur, yani: *Kirmek mümkünmi? Bunu yapmaq kerkimizmi? Qaidelerni talebeler bilmek zarurlar.*

İhtar. Yuqarıda qayd etkenimiz kibi, laqırdıda (ve edebiyat-ta da) bu qaide çoq üküm etmez. Şuniñ içün öz vazifelerinden **kerek** sözüne oşağan *istemek, mecbur* kibi sözlernen ‘Müellif oquyıcığa ne aytmaq istey?’ ve ‘Ve niayet, bu şiir ne maqsatta yazıldı, müellif oquyıcığa ne aytmağa **istey?**’, ‘Zenaatıñ boyunca iş tapqance seksen sekiz qapığa kirip çıqmağa **mecbur** olursıñ’ kibiullanuvlarğa rastkeltmek mümkün.

18-inci afta

Ernest Seton-Tompson

Cek — Cenkâver Tayçıq

Bir tavşanniñ maceraları

Qısqartılğan parça

Cenkâver Tayçıq şeerniñ deyerlik episi köpeklerini bile. Meselâ, balaban bir qoñur köpek qaç kereler onıñ peşinden çapqandır, amma Cenkâver Tayçıq er sefer qoraniñ teşigine soqulıp, böylece şu köpekten qurtula turğan. Bu ortalarda daa bir ufaçıq, amma pek çalt ve atik bir köpeçik bar. Qoradaki teşikten o da keçe bile, faqat Tayçıq ondan gür aqımlı, sarp kenarlı arıqtan atlap, qurtula. Küçük köpek er vaqıt Tayçıqı quvalar eken, şu arıqqa kelgende ondan atlap keçalmay. Eger o da bu arıq üstünden atlamağa cürat etse, canından ayırılacağını yahşı bile.

Şeerde başqa köpekler sürüsü de bar. Olarnıñ çoqusı osal tabiatlı olsa da, er alda tavşannen çapışmağa qadir degiller. Köyde de köpekler az degil, amma olardan tek birisi Cek için kerçekten qorqunçlıdır. Uzun ayaqlı, zeer açuvlı qara tüklü ev köpegi o qadar vızlı, o qadar ısrarlı ki, Cenkâver Tayçıq bir-eki kere onıñ pancasına ilişip, az qaldı can bermege.

Amma, episi bir, Cekniñ eñ havflı duşmanı tazı köpegidir. Eger künlerniñ birinde oğurlı adise yüz bermegen olsa, Cenkâver Tayçıq tazınıñ yırtıcı tişlerinden ğayıp olacağı belli edi.

Adette, Cek otlamağa geceleri — ortalıqta duşmanlar azca ve gizlenmek qolayca olğan bir maalde çıqa. Şöyle qış geceleriniñ birinde Cek piçen sarpanı yanında biraz eglenip, tañ atqanını duymay qaldı. O, alanlıqı aralap, öz yuvasına taba aşıqqanda pahıl kibi şeer çetinde izlenip yürgen tazı köpeğe rastkeldi. Ap-aq qarda em de tañ yarığında gizlenmekniñ çaresi olmadı.

Cekke tek yımşaq qar üstünde çapıp qurtulmaq qaldı. Amma belli ki, köpekler qar üstünde tavşanlardan yengilce çapalar.

Böylece, eki usta çapıcı quturğan kibi çapmağa başladı. Olar pamuqday yımşaq qarda bar küçlerinen çapıştılar. Olar kâ sağğa, kâ solğa taşlanıp çapışalar. Köpekniñ qarnı aç, bundan ğayrı avası suvuq, ayaqları astındaki qar mulâyim yımşaq. Şu sebepten tazı yahşı çapa. Tavşan ise daa yaqında toyıp aşğan, demek, ağırlaşqan edi. Lâkin buña baqmadan, o çapqanda ayaqları astında qar öyle toza ki, dersniñ, qar uçqunları oynap alğan kibi ola edi.

Ayvanlarınıñ quvalaşuvı alanlıqta keçti. Cek etrafına köz taşlap, saqlanmağa bir de-bir tikenli çeger körmedi. Tazı ise oña qorağa yaqınlaşmağa imkân bermek fikrinde degil edi. Cekniñ qulaqları artıq tim-tik degil, bu al tavşannıñ taqatı ve ruhu endi bayağı eksilgeninden delâlet bere edi.

Birden tavşan qulaqları güya bayraçıklar kibi kene tim-tik oldılar. Cenkâver Tayçıq bütün küçünü toplap çaptı, amma ögdeki tikenlerge yetip barmaq için degil. Ayvançıq şarq tarafqa ketken alanlıqtan tezce keçmek için çaptı. Tazı onıñ izinden taymadı. Tavşan elli adım çapıp keçken soñ, birden çetke avıp, ğadaplı taqipçisinden boşandı, soñ kene şarqqa taba çaptı. Böylece, toqtamay özünü o yan — bu yanğa taşlap, yolunu çıbaltmağa, yaqındaki fermanı közlep çapmağa tırıştı. Fermanıñ yüksek tahta qorası bar, qoranıñ ise tavuqlar kirip çıqqan teşiği bar. Faqat fer-

mada Cekniň ikinci has duşmanı — balaban qara köpek de bar. Tayçıq şu tahta qoraniň teşiginden lip etip keçti de, azbarnıň bir köşesinde saqlandı. Tazı teşikten keçip olamadı, aylanıp alçaq azbar qapı ögüne çıqtı. Qapını atlap keçerek, tamam tavuqlarınıň üstüne tüşti, tavuqlar da qiyamet qopqan kibi qıçırışıp, qaqıl-daşa-qaqıl-daşa çeşit taraflarğa atıldılar. Şu arada fermadaki qoylar mañraşıp başladılar, olarınıň saqçısı sayılğan qara köpek raatsızlanıp, qoylarnıň yanına talpındı.

Şunda Cenkâver Tayçıq kene teşikten çıqıp qaçtı. Azbardan biri-birinen kötekleşken köpeklerniň iñilti ve afiruvları, adamlarnıň tazıyıqlı sesleri eşitildi. Qavğa nenen bitkenini Cek şay da bilmedi, em bilmege de istemedi. Tek bir şeyni bildi ki, o künden soň tazı artıq onı quvalamadı.

Ervin Bekirovniň tercimesi

LUĞAT:

Cenkâver tayçıq — *Бойовий коник*

cürat etmek — *відважитися*

çalt — *спритний*

çeger = çalı — *кущ*

çıbaltmaq — *лавірувати і*

ухилятися

delâlet bermek — *вказувати*

gür aqımlı — *з бурхливою течією*

ğadarlı taqırçı — *лютий*

переслідувач

iñilti — *стогін*

ısrarlı — *наполегливий, завзятий*

macera — *пригода*

oğurlı adise — *щасливий випадок*

osal tabiatlı — *нестерпний*

qadir degil — *не здатний*

saqçı — *сторож*

sarp kenarlı — *з крутими берегами*

talpınmaq — *кинутися*

taqat — *сила*

tazı köpegi — *хорт (собака)*

tazıyıqlı sesler — *людські*

окрики

vızlı — *швидкий*

Sual ve vazifeler:

1. Cek qoñur ve ufaq köpeklerden nasıl qurtula turğan? Köy köpekleriniň angisi Cek içün eñ qorqunçlı eken? Tavşanniň eñ havflı duşmanı nasıl köpek olğan? Tazı köpeginen baş qaraman qayda rastkeleler? Eki usta çapıcı çarpanları aqında parçanı tapıp oquñız. Tavşanniň qulaqları bayraqlar kibi tim-

tik turğanları neni bildire? Cenkâver Tayçiq ğadaplı taqipçisinden nasıl etip boşandı? Cek fermağa yaqınlaşqaninen ne yaptı? Tazı köpegi qapını atlap fermağa keçken soñ, anda neler oldu? Tavşan fermadan nasıl etip qaçtı?

2. Aşağıdaki fikirlernen razısızımı?
 - a) Bir çoq ayvanlar ağır vaziyette çare tapıp, özünü qorçalay bileler. Bu ise olar da aqıllı ve ziyrek olğanlarını isbatlaydır.
 - b) Ayvanlarğa merhamet köstermek kerek, çünkü olarnıñ da serbest olmağa ve eñ degerli şeyge — bu dünyada yaşamağa aqları bar. Böyle ikâyeni yalınız tabiat alemini sevgen ve onı terenden ögrenen insan yaza bile edi.
 - c) Ayvanlar alemi pek meraqlı. Ayvanlarnıñ qılıqlarını (*звучку*) közeter ekenmiz, biz özümüz için kiyik tabiatnıñ sırlarını açamız.
3. Müellif tavşannı türlü adlarnen adlandıra. Siz de baş qaramanğa bir de-bir lağap tüşünip tapıñız.
4. İkâyede rastkelgen ibarelerniñ manalarını izaatlañız: *'pahıl kibi'*, *'izinden taymadı'*, *'lip etip keçti'*.
5. 'Cek — Cenkâver Tayçiq' ikâyesiniñ qısqa mündericesi.

Qara-beyaz tüste balaban tavşan — Cek — Cenkâver Tayçiq. O er angi köpek ya da mışıqtan qaçıp qurtula bile. Onıñ birden-bir duşmanı qap-qara adiy köpektir. Bir sefer qışta tavşan atta tazı köpeginden qaçıp qurtula. Başqa sefer ise sığırlar onı köpekten qorçalaylar. Ebet, bostancılar da ellerine tüfek alıp, tavşanğa payını berecek ediler. Tavşan ise öz qoşağınen (*з подрызою*) bol-sal yaşay.

Bir kün ferma saipleri bayağı çoqlaşqan kiyik tavşanlarnı yoq etecek olalar. Olarnıñ çoqusını öldüreler, amma eñ sağlam tavşanlarnı, şu cümleden Tayçiqnı da, köpeklerni avğa alıştırmaq için qaldıralar. Yarışlarda er kes köpekler yeñer dese de, iç bir köpek Cenkâver Tayçiqnıñ peşinden yetalmay. İnsanlar, Tayçiq on üçüncü kere de qolğa tüşmese, onı azat eteceklerine söz bereler. Lâkin bu laf yalan ola. Tayçiq çapa-çapa, bayağı yorula. Oña qarşı ateş de açalar. Cek episi bir ruhtan tüşmey, davrana. Ayvan Miki adlı bir zavallınıñ qoluna sıçrap, qurtula. Merametli Miki onı şeerden uzaq bir yerge alıp barıp, azat etip yibere. Ondan soñ Cek adamlarnıñ közüne körünmedi.

6. **Ev vazifesi:** Metinden begengen parçanı ikâyeye etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Ernest Seton-Tompson

Ernest Seton-Tompson 1860 senesi avgust 14 künü Britaniyadaki Saut-Şilds şeerinde dünyaya geldi. O altı yaşını toldurğanda ailesi Kanadağa avuşıp, Toronto şeerinde yerleşti. Genç Ernest o yerde ormanlarğa sıq-sıq barıp, ayvanlarını ögrenen, resimlerini yapa edi.

Seton-Tompsonnıñ ‘Toğaydaki kiyik horaznıñ ayatı’ adlı birinci edebiy eseri 1883 senesi derc olundu. Yazıcı AQŞ ve Kanadada ‘Men bilgen kiyik ayvanlar’ (1898), ‘Kiyik ayvanların ayatı’ (1925–1927) cıyıntıqlarınen belli oldı. Ernest öz ikâye ve povestlerine resimlerini özü ustalıqnen yapa edi. Tantimliknen yapqan resimleri ğayet tesirli olup çıqa ediler.

Ernest orman ve geniş çölleren — preriyalarda çoq vaqıt yaşay edi. O, 1907 senesi şimaliy-ğarbiy Kanadağa devamlı seyaatlar yaptı.

Seton-Tompson episi olup 40 kitap yazdı ve olarnıñ çoqusı kiyik ayvanlar aqqındadır. Bir qaç kitabı ise indlilerge (*индианци*), yani Amerika yerlilerine ve eskimoslarğa bağışlandı. İndlilerin turmuşu ve tabiat bağrında, kiyik ayvanlar arasındaki yaşayışları ‘Küçük vahşiyler’ adlı ğayet meraqlı avtobiografik kitabında aks olundu.

1906 senesi yazıcı boy-skautlar areketiniñ esasçısı lord Baden-Pauellen tanıştı. Olar tabiatnen uyğunluqta yaşamaq ğayesini beraberlikte faal yaydıra ediler.

Seton-Tompson ayvanlar aqqında eserler yazuv kibi edebiy janrıñ başlayıcısı olup, bir çoq yazıcılarğa küçlü tesir etken edi.

Ernest Seton-Tompson 1946 senesi oktâbr 23-te 87 yaşında Amerikaniñ Santa-Fe şeerinde (Nyü-Meksiko ştatı) vefat etti.

LUGAT:

cıyıntıq — збірник
derc olundu — був
опублікований
faal yaydıra — активно
пропагував

tabiat bağrında — на природі
tabiatnen uyğunluqta yaşamaq — жити в гармонії з природою
tantimliknen — ретельно

SARF

‘Olmaq’ ve ‘etmek’ fiil terkip eticileri

Bir çox fiillərin tərkibində **etmək**, **olmaq** və bəzi digər yardımçı fiillər bar olğanını siz mətnlər oxuduqanda körgəndir-siz. Aslında olar isim, sıyreqçə digər söz çeşitlərini qoşıp birik-mə təşkil ete edilər. Soñra isə bir bütün mənə bildirərək, bir söz çeşitine — fiilgə çevirilər. Bəyde fiillərgə sarfta **mürekkep fiiller** deyilər. Olarını siz nevbətəkə dərslərdə ögənərsiz. Mında isə olarınıñ esas terkip eticiləri — *etmək*, *olmaq* fiilləriniñ qulla-nuvinə tanış oluñız. Bu eki fiil arasında esas fərq iş-areketniñ şahsını bildirüb/bildirmeyüddedir. Yəni, eger şahsı belli (məlüm) olsa — *etmək*, olmasa — *olmaq* fiili qullanılır. Bu qərar yuqarıda qayd etilgen fiillərinə yardımçı vəzifəsində təyin etilir.

1-iş. Berilgen sözlərgə ‘*olmaq*’ terkip eticisini qoşıp, fiil yapıñız. Mə-nalarını añlatıñız. 5–6-sinə cümle tiziñiz.

Teslim, ziyan, aıt, imkân, ğayıp, elâk, telef, təmin, təşkil, qail, qayd, məlüm.

2-iş. Berilgen sözlərgə ‘*etmək*’ terkip eticisini qoşıp, fiil yapıñız. Epi-siniñ mənəsini başta ağızviy şəkildə añlatıñız, soñ, 5–6-sınıñ mənə-sini yazma şəkildə añlatıp (nümünəgə *baq.*), oların cümle tiziñiz.

Nümünə: ziyan etmək — bircəgə ya da bir şeygə zarar ketir-mək, ya da bir çox şeyni boşuna məsraf etmək.

Teslim, ziyan, raat, təlap, idarə, laf, laqırdı, təyin, tərk, məc-bur, ürmet, riayət, təsbit, üküm, təsvir, tərif, təsdiq, təhmin, töv-be, təvsiyə, tədqiq, təmin, tənqit, tərtip, təşkil, qayd.

3-iş. Mətni oxuñız. Qısqa mündericesini bəyan etiñiz. Buña siz, aşağıdakı nümünəgə əsaslanıp, cümleləri davam etiñiz. Terkip eti-ciləri ilə fiilləri kerek şəkildə qullanıñız.

Nümünə: Mətdə təbiatniñ güzelligi... . Bu güzellik bala-larınıñ və yazıcılarınıñ qalbinde eñ çox

Təbiətdən kəlgen duyğular gönlümüzni ohşay, Yazıcılar da şu duyğuları öz əsərlərində, oxuyıcılar ... dep, ... tırışalar.

Etrafımızdaki bütün tabiat canlıdır. Bunu biz balalıqta yahşı duymamız. Bir çoq yazıcılar balalarğa ait duyğularını saqlap qaldılar.

Tabiat aqqında kitaplarnı saifeleseñiz, közüñiz ögünde güzelik, mücize ve sevgi tolu tabiat aleminde açılır. Ayvanlar ve ösümlükler aqqında yañı-yañı ve meraqlı bilgiler alırsıñız. Eñ müimi ise daa çoq merametli ve insaniyetli olursıñız. Yazıcılar da tek tabiat aqqında yazmaylar. Olar tabiat yardımnen insan qalbiniñ güzel taraflarını qıdırıp tapalar.

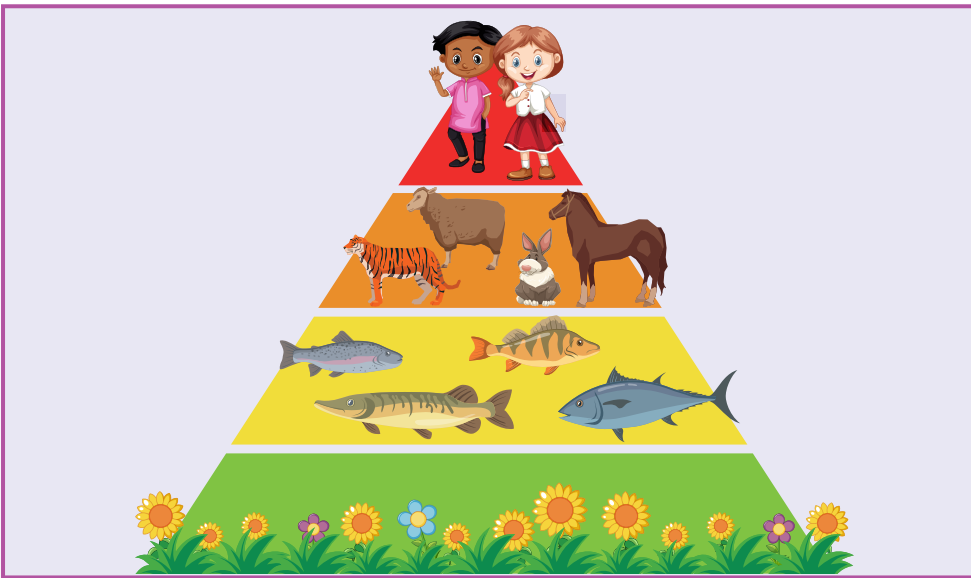
Malümat için: şad olmaq, raat etmek, akis olmaq, beyan etmek, ifade etmek.

• *İşte rastkelgen ‘qalp’ ve ‘göñül’ sözleriniñ farqına bardıñız-mı? Olarğa ait manadaş sözlerniñ sırasını tiziñiz.*

4-iş. Metinni oquñız. Mündericesini ikâye etiñiz.

Dünyağa kelgen adam tabiat aleminde özüne nasıl bir yer alğan? Qadimiy qıtaylılar dünyada bütün canlılar özüne has merdivende bulunğanlarını **qayd etkenler:** eñ aşağıda — ösümlükler, biraz yüksekçe yerde — balıqlar, daa da yüksekçe yerde — kiyik ayvanlar ve, niayet, eñ yüksek basamaqta adamlar bulunalar.

Ebet, vaqıt keçe, amma ilim ep ögge kete. Lâkin eñ yüksek yerinde adamlar bulunğan merdiven şeklinde evrim (еволуция)

aqqında tasavur aman-aman deñişmedi. İnsan — tabiatnıñ çarı (уар), onıñ eñ yüksek derecesidir. Böyleliknen, adamlar küneş astında öz yerini özleri belgilediler.

• *Qayd olunğan sözni morfoloqik ceetten talil etiñiz. Buña siz terhibine köre çeşitini, zamanını, şahıs ve sayısını, meyil ve derecesini, em de cümledeki vazifesini belgilemeliñiz.*

SARF

Aşağıdaki metinlerde rastkelgen ‘olmaq’ sözü özüniñ mustaqil vazifesinde bulunğanına diqqat eteyik.

O, yardımcı degil, tam manalı fiil kibiullanılır.

Demek, ‘olmaq’ (şu cümleden ‘etmek’ de) fiilleriniñ biz yardımcı ve tam manadaullanılğanını ayırmalıımız, meselâ: yazıcı olmaq, üstün olmaq, arekette olmaq, muqayt olmaq; yahşı etmek, ders etmek, kündüzni gece etip çalışmaq kibi birikmelerde şu sözler özüniñ yardımcı, grammatik manasında degil, esas, tam, leksik manasındaullanıla.

5-iş. Metinni oquñız. ‘Olmaq’ sözüniñ manasını tayin etiñiz.

Kimerde ayvanlar biri-birine aqiqiy dost ola bile. Bir tabiatşınas (природознавецъ) dülber ve yaş köpeknen qanatı qırılğan qaz arasındaki dostluq aqqında meraqlı bir ikâyenen **paylaşqan edi**. Köpeknen qaz ayrıılmaz dostlar olğanlar. Köpek daa küçelek olğanda, qaznıñ qanatını tişlep **qırğan eken**. Ondan soñ köpek qaz balasını daima aybetlep baqqan. Köpek qaznı er kesten **qorçalğan**. Qaz da, köpek qayda barsa, peşinden ketken. Eki ayrıılmaz dostqa er kes ‘ayırılmazlar’ degen.

• *Qayd olunğan fiillerniñ zamanını tayin etip, farqına yetiñiz.*

6-iş. Metinni oquñız. ‘Olmaq’ fiilniñ manasını tayin etiñiz.

Diqqatıñızni şuña celp etmek isteymiz ki, ayvanlar tek qara künde degil, er angi vaqıtta da biri-birine yardım etmege, biri-birini qayğırmağa bileler.

Köpekler evden aş taşyp, şu aşnen öz dostlarını ‘sıyлағanı’ sıq **rastkelgen** aldır. Bir kere kopek ve at arasındaki dostluqnen bağı böyle bir meraqlı vaqia olğan edi.

Birevniň saibi sebze tolu sepetinden arada-sırada birer havuc **coyulğanını** körip qala. O, hırsızni tutmaq qararına kele. Niayet, bir kün havuçlarnı azbar köpegi **taşığanını** köre ve ayrette qala. Köpek de havuçlarnı özüne **qaldırmay**, onı er sefer bir atqa barıp bere eken. At da merametli köpekni daima **samimiyetnen** (*ууupo*) kişnep qarşılای eken.

- Mürekkep keçken zaman fiillerini tapıñız, çeşitini tayin etiñiz.
- Qayd olunğan sözlerniň ter kibini talil etiñiz.
- ‘Qalmaq’ filiniň türlü manada qullanılğanına diqqat etiñiz.

19-ıncı afa

Tilki

Çingiz Aytmatov

İkâye

(Qısqartılğan)

I

Cambulda oquğan yıllarımda ilk sefer özümde bir yañı palto alğan edim. O zamanda mına saña degendayın bir palto edi. Özüm biraz para topladım. Qaraqız alam ve anam da tamaqlarından qıtıp maña yardım ete ediler. Doğrusını aytqanda, yaşayışımız öyle bir fuqare alda edi ki, bir palto satıp almaq bile küç bir şey edi. Paltomni er kes hayırladı ve begendi.

Yap-yañı bu uzun etekli paltomnen ğururlana edim: qoyu mavı renkte olup, güzel tikilgen edi. Yaqası ve cepleri de bar. Qanı qaynağan bir genç olaraq, bu yañı paltomni kiyip yürgende özümni başqaca bir insan olaraq seze edim. Qısqa qış tatilinde Şekerge şu yañı paltomnen kettim.

Alamniñ qocası, eniştem, ürmet-itibarlı bir kişi edi. Er kes onıñ hatirini saya ve seve. Onıñ eñ sevgen işi avcılıq edi. Ailesini de şu avcılıqnen keçindire. O zamanlarda, esasen, tilki ve dağ eçkisi avlanır edi. Tilki terisini kürkçilik merkezine alıp bara ve teslim ete edi.

Eniştemniñ dört-beş avcı köpegi bar edi. Atı da güzel bir at edi. Qısqası, avcılıq için ne kerek olsa, episi mevcut.

Yañı paltomnen Şekerge kelgende, soñki semestr talebesi edim. Eniştem meni avğa alıp ketmek istedi. Tilki avına. Köpeklernen tilki avlanmasınıñ nasıl olğanını maña köstermek istedi. Fevral ayı olsa kerek, ava suvuq. Yerde qar yata. Ekimiz de birer atqa mindik. Onıñ atı büyük, benimki kiçkene. Üstümde yañı paltom. Avğa ketkende, adeti üzre, çontuq ton kiyile turğan, men ise palto kiydim.

Bayağı vaqıt dağlı yerlerden, soñra dağlarınñ keçitlerini ve topraq sedlerni keçip, boz qırları körülgen Qazahistan tarafqa

yaqınlaştıq. O yerlerde etrafını çalılıqlardan çevrili 'çiy' deñilgen uzun boylu boz qır otları öse, yüksek-yüksek otlar. Dört tazı de ögümüzde, de yanımızda çapa. Kün endi doğayım-doğayım dep tura. Etraf ana-mına yarıqlanacaq.

LUĞAT:

avcılıq — *мисливство*

boz qır otları — *стенові трави*

çontuq ton — *кожушина*

hatrını saymaq — *поважати*

kürkçilik merkezi — *центр*

кожухарства

mına saña değendayın —

найкраще

qanı qaynağan geñç — *гарячий*

юнак

tamaqlarından qıtıp —

заощаджуючи на їжі

teslim etmek — *здавати*

topraq sedleri — *перешкоди*

Sual ve vazifeler:

1. Baş qaramanğa Cambulda oquğan yılları yañı paltonı almağa kimler yardım etken? O nasıl palto edi? Baş qaramannıñ alası ve eniştəsi nasıl insanlar olğan? Eniştəsi yigitni qayda alıp ketmege istedi? Olar qaysı tarafqa yol aldılar?

II

Eniştem taze izlerge baqa. Men tarafqa aylanıp:

— Baq, baq! Köresiñmi, angi tarafqa uzana? Biz de atlarını şu tarafqa süreyik. Baq, kene anavı tarafqa ketken izlerini köresiñmi? Tilki izleri. Tepeniñ arqasında olmalı, — dey.

Kerçekten de tepeniñ ve çalılar arasındaki izler körüne. Ana! At üstünde turıp, qırmızıca, ucu yuqarığa qıvrılğan, uzunca ve gür tüklü quyuğu olğan güzel bir ayvanniñ özünü de köremiz. İtler aman oña ücüm eterken, biz de arqadan atlarımızı o tarafqa süremiz.

Eniştem sert sesnen maña qıçırdı:

— Sen anda tur! Qarşıda tikenli çalılarını köresiñmi? Tilki qaçıp şimdi anda saqlanacaq. Ne yapsañ-yap, amma onı anda qaçırmaçaqsıñ! Añladıñmı? Yoqsa, onı tutıp olamamız. Andan qaçıp, çalılar içine kirmese, köpekler aqqından kelir!

Aytqanı kibi de oldı. O, köpeklernen beraber tilkiniñ gizlengen yerine bastırıp kirdi. Men de atımdan o aytqan yerden qıbirdamay turdım. O yerde de bekley ve etrafını közete edim. Tilki büyük bir daire cızıp qaçmağa başladı. Etrafımızda büyük ve açıq bir alançıq bar. Böyle açıq yerde qaçıp qurtulamazsıñ. Köpekler de bar küçlerinen afırıp-qıçırıp zavalı ayvanniñ peşine tüştüler. Zevqlı bir qoşu başlandı. Böyle ücümge oğrağan tilki özünü işançlı bir yerge atmağa istey. Öyle de yaptı. Saqlanmaq için şu tikenli çalılar içine kirip ketti. Köpekler bu sıq tikenler arasına kirip olamaycağını ayneci tilki bile edi. Tutsañ al, degendayın çalılar arasına kirdi ketti. Bu kiyik gül tikenleri edi. Men de ağızımı açıp, bu güzel qoşuğa baqıp qaldım. Tilkiniñ bem-beyaz yıldırağan qar üstünde çapqanını körse ediñiz! Ne qadar güzel manzara! Tilkiniñ közleri parlıday, qulaqları sivri. Tilki benim acemi ve beceriksiz olğanımı duysa kerek, yanımdan oq kibi uçıp keçti ve çalılar içine daldı. Köpekler yetip keldiler amma, çalılarğa kirip olamay avuldap-avuldap artqa çekildiler. Şu ande eniştem atını aydaştırıp keldi ve:

— Tilki qayda?! — dep qıçırdı.

— Tilki? Çalılar içine kirip ğayıp oldı, — dep cevaplandım.

— Ya sen mında niçün tura ediñ? Onıñ yolunı kesmek kerek ediñ de! Baq sen bu oqumışlı adamğa! Palto kiyip, qopayıp tura, amma bir tilkini başarıp olamadı! Ne qadar olmaycaq erifsiñ! Bunı tilki de añağan olsa kerek. Quvalay-quvalay köpeklerde can qalması, bu ise seyir baqa! Aydı, ket mından! Böyle alda oquvıñnı nasıl beceresiñ, bilmeyim!

Eniştem sert adam edi, pek açuvlandı. Şaqamı ya, ana-mına tutulcaq tilkini elden qaçırıldı. Köpeklerini çağırıp, atına tepme bere-berip aydaştırıp ketti.

Men bir özüm qaldım. Qalbim qırıp ve kederli edi. Tilki ise közden ğayıp oldı. Eniştem köpeklerinen başqa tarafqa avğa ketti. Men ise yapa-yañğız köyge qayıp keldim. Eniştem o zamanda üstüme qıçırıp: ‘Senden bir baltağa sap olmaz!’ degenini çoq vaqıtqace unutmadım. O, buña emin edi...

Ava da bozulıp başladı, kök yüzünü bulutlar qapladı. Yapa-laq-yapalaq qar yağıp başladı. Özü de sılaq qar. Köyge qayıp kelgenime qadar paltom şır suv olıp sılandı. Bu güzel olıp körülgen palto suvnu özüne öyle bir çekken ki, bir adiy bez parçası olıp qalğan edi...

LUĞAT:

acemi — недосвідчений
 beceriksiz — невмілий,
 головотес
 bez parçası — шматок бязі
 dalmaq — занурюватися
 gizlengen yerine — місце, де
 сховався
 kederli — сумний

olmaısaq erif — пропаша
 людина
 qırıq — розбите
 qoşu — скачки
 sert sesnen — суворим голосом
 sivri = süyrü — загострений
 suvni çeke — вбирає воду
 taze izler — свіжі сліди
 tikenli çalılar — колючі кущі

Sual ve vazifeler:

1. Eniştesi baş qaramanğa taze izlerni körip ne dedi? Tilkiniñ tasvirini tapıp oquñız. Eniştesi yigitke neler yapmağa buyurdı? Köpekler tilkini quvalağanlarını tapıp oquñız. Köpekler çalılar yanına yetip kelgen soñ, ne yaptılar? Eniştesi yigitke neler dep qıçırdı? Soñra o ne yaptı? Eniştesi köpeklerinen ketken soñ, baş qaraman ne yaptı? Siz oquğan vaqialar kimniñ adından ikâye etile? İkâyeni begendiñizmi? Bu eserniñ devamı nasıl olmalı, aceba?
2. Aşağıdaki ibarelerni oquñız, manalarını añlatıñız: 'başarıp olmadı', 'Senden bir baltağa sap olmaz!', 'köpekler aqqından kelir', 'tutsañ al'.
3. Çingiz Aytmatov aqqında neler bilesiñiz? Siz oquğan eser avtobiografik ikâyesidir. Avtobiografik ikâye ne demektir?
4. Qırğız tili türk tilleri qorantasına kirmeli. Qırğız sözleriniñ çoqusı qırımtatarlarğa añlayışlı: *dost* — *dos*; *kitap* — *kitep*; *gül* — *gul*; *şeer* — *şaar*; *yigit* — *jigit*; *bizim* — *bizdin*. İnternette aşağıdaki qırğız sözleriniñ qırımtatar tiline tercimesini tapıñız: *ev, oca, memleket, ana, baba*. Olarnıñ telâffuzı biri-birine yaqınmı?
5. **Ev vazifesi:** Ç. Aytmatovniñ 'Tilki' ikâyesini oquñız. Plan tizip, ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Çingiz Aytmatov — qırğız nesircisi (*npozaiik*). Yazıcı daa sağ ekende bütün dünyada öz eserlerinen tanıldı. Edipniñ

(*письменник*) bir çoq eserlerinde Orta Asiya halqlarının masal ve efsanelerine ait süjetler kullanıla.

Çingiz Aytmatov 1928 senesi dekabr 12-de Qara-Buura rayonu-
nın Şeker adlı uzaq qırğız köyünde doğdı. Ana-babası kommunizm
tarafdarları edi. Oların oğlu dünyağa kelgen soñ, çoqqa barmay,
aile şeerge avuştu. Şeerde ise ana-babanın daa bir qaç balası doğdı.
1937 senesinin küz aylarında Çingiz Aytmatovnın babasını apske al-
ğanlar. Bir yıldan soñ qurşunğa tizgenler.

Ekinci cian cenki yıllarında aulda yaşağan erkeklernin episi se-
ferber (*мобілізація*) etildi. 14 yaşında olğan Çingiz oqumuş yigit ol-
ğanı için, aul şurasının kâtibi (*секретар*) olaraq saylandı.

Onın 'Gazetacı Dzüydo' adlı ilk ikâyesi 1952 senesi aprel 6-da
'Komsomolets Kirgizii' gazetasında basıldı. İşte, Çingiz Aytmatov
24 yaşında ekende, onun icadiy yolu başlandı. 1957 senesi 'Ala-Too'
mecmuasında onun 'Yüz yüzge' adlı birinci povesti çıqtı. Ondan soñ
yazıcının 'Camilâ' adlı eseri dünya yüzü kördi ve Çingiz Aytmatov
bütün dünyağa belli oldı. İlk tercimelerinden biri aynı bu eser fran-
sız tiline yapıldı.

Müellifnin 'Asırdan da uzaq kün' adlı ilk romanı 1980 senesi
çıqtı.

Çingiz Aytmatov 2008 senesi iyün 10-da vefat etti. Yazıcı baba-
sının mezarı yanında defn olunmaq istegini bildirgen edi ve onun
istegi yerine ketirildi.

SARF

Mürekkep fiiller

Yuqarıda qayd etkenimiz kibi, sintaktik usulnen mürekkep fiiller yapılır. Birinci kısmı alınma söz olup, ikinci kısmı daima fiil olğanı — oların esas hususiyetidir. Meselâ: *teşkil etmek, tayin etmek, asıl olmaq, ğayıp olmaq, sağ olmaq, teşekkür etmek, ikâye etmek* ve il. Demek, ikinci kısmı '*etmek*,' '*olmaq*' yardımcı fiillerden taqdim edilir.

Til inkişaf etkeninen, şu yardımcı fiiller esas sözge qoşulup, onun kısmı — yalğamasına çevirile. Böyle etip, mürekkep fiillerden beraber tilde oların sade şekli de kullanıla, *meselâ*: teşkil

etmek — teşkilâtlandırmaq, tayin etmək — tayinlemek, hasta olmaq — hastalanmaq, tanış etmək — tanıştırmmaq, tanış olmaq — tanışmaq. Mında şunu qayd etmelimiz ki, o sözlər çiftiniñ arasında mana ve üslup ceetlerinden ekseriyette birincisi (yardımcı fiilli soyu) quvetlice sayılır.

1-iş. Mürekkep fiillerni tapıñız. Cümlelerniñ manasını añlatıñız.

1. Endi müşterige teklif etmek maqsadınen [Nasreddin oca] saatını qoluna almaq istey. (Lâtifeden) 2. İis etesiñizmi, mındaki ava bam-başqadır. Bütün dertlerni unuttıra, insanğa yaşamaq, ayatqa devam etmek için küç bergen bir ava. (A. Akiyeva) 3. Siz yardım etkensiñiz . — Ebet, qomşuğa yardım etmek er kesniñ boyun borcu. 4. Ebet, ögümde yañı vazifeler tura. Men olarnı eda etmek, bildirilgen işançnı aqlamaq, mühlislerimni sevindirmek, meni şereflegen halqımniñ adını yükseltmek, onı dyünyağa şimdikisine baqqanda daa ziyade tanıtmmaq için elimden kelgen bütün işlerni yaparım. Şimdige qadar maña yardım etken Allamız bundan soñ da yardımını almaz, dep ümüt etem. (İ. Abduraman) 5. Safiye hanım, ders vaqtıñıznı aldığ, ayıp etmeñiz. — Zararı yoq, İslâm oca. Aksine, teşekkür etmek kerekim. (A. Akiyeva) 6. İşte, saña dua etmek için toplandıq, ellerimizni Seniñ soñsuz olğan qudretiñe, quvetiñe açtıq. (Z. Qurtnezirden) 7. Abdulla ayılğan tekliflerni diqqatnen diñledi, masa üstündeki defterde qayd etip qoydı, soñra İpçiden soradı: ‘Er alda, yeñi artistler, rejissörlar meselesini nasıl al etmek isteysiñiz?’ (Ğ. Murad)

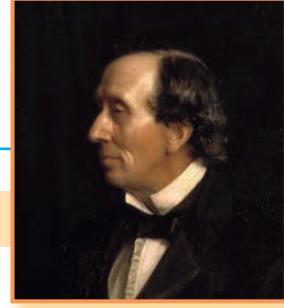
2-iş. Mürekkep fiillerni tapıñız. Cümlelerniñ manasını añlatıñız.

1. Qomşuñıznı tanıysiñızmi? Tanısañız yahşı. Tanımasañız, mıtlaq tanış olmaq kereksiñiz. 2. Yolda yürgende muqayt olmaq kerek. 3. Bediiy eserde er bir şey aydın olmaq kerek. (İ. Abduraman) 4. Yüksek tasilli adamlar bile iş tapıp olamaylar. Tapqanları ise az aylıqqa çalışmağa mecbur olalar. Eyisi, sen bir zenaat saibi olmaq kereksiñ, — dedi. (R. Müyedin) 5. XXI asırda lingvistik dünyası, öğrenmege, vesiqalaştırmağa ve ğayıp olmaq havfi astında bulunğan tillerni sağlamaştırmaq yollarını köstermege devam etmekte. (Gazetten) 6. Bu daqqaları oña az da olsa teselli olmaq için, er şeyni yapmağa azır edim. (İ. Paşı)

20-nci afta

Hans Kristian Andersen

Aqbardağ

Parça

Tısta qış ruzgârı uluy, amma evniñ içi cıllı ve qıntavlıdır. Bu ev içinde bir çeçek saqlanğan. Ebet, o topraq ve qar astında qalıp ketken tomar tamırçığı içinde saqlana. Soñra yağmur yağdı. Yağmur tamçıları qar örtüsinden keçip, tomar tamırğa tamıp başladılar. Bu tamçılar yer yüzündeki aydın, nurğa tolu ayat aqqında söylediler, olardan soñ hafif, lâkin israrlı küneş nuru qarnı delip, tamırnı isindirdi.

— Kim o? Kiriñiz! — dedi çeçek.

— Kirip olamayım! — dedi küneş nuru. — Seniñ qapırnı açmaq zor. Yazğace sabır et, o vaqıtqace küç toplarım.

— Yaz ne vaqıt olacaq? — dep soradı çeçek, em küneş nuru er sefer yerge yetip barganda şu sualni tekrarlay berdi. Faqat yazğa qadar daa pek çoq vaqıt bar, şimdi ise er yer qar astında, er gece suvnu ince buz qaplay.

— Amma da bezdim bu aldan! — dep şikâyetlendi çeçek. — Bütün vücudım qamaştı! Men biraz sozulmaq, kevdemni doğrultmaq, serbestlikke çıqmaq, yazğa secde etmek, oña hayırlı sabalar tilemek kerekim! Ah, bu ne qadar büyük baht!

Çeçek yerinden qalqtı, kerilip sozuldı ve cıllı topraqтан, talğın suvdan, küneş nurlarından yımşağan qabuğna tireldi. O, yem-yeşil sabağı ucunda tar ve tıgız yapraçıqlarınen örtülü goncesini köterip, aman yuqarığa intildi ve birden qar üstüne çıqtı.

Qar pek suvuq olsa da, küneş nuru qardan qolay-qolay keçe, şunıñ için onı teşip çıqmaq qıyın degil. Küneş nurları ise evelkisinden de yaqın, pek yaqın edi. Olar yañğıravuş davuşlarınen ‘Hoş keldiñ! Hoş keldiñ!’, — degen kibi yırlamaqta ediler.

Çeçek qar üstünden küneş nurlarına taba uzandı.

Küneş nurları çeçekni öyle nazikliknen sıypap, öptiler ki, o bütünley açıldı. Çeçek qar kibi bem-beyaz olup, quvanç ve utanuv qarışıq bir alda başını egip turdı.

— Ey, güzel çeçek! — dep yırlaştılar küneş nurları. — Sen ne qadar nazik ve lâtifsıñ! Sen ilk açılğan çeçeksiñ! Sen birden-bir-siñ! Sen eñ sevimlisiñ! Sen şeer ve köylerge yazdan, sıcaq yazdan müjde ketiresiñ. Qarlar irir, suvuq yeller keçip keter! Bizim devran başlanır! Er yer yeşil urba kiyer. Seniñ erılğan, mort tal, soñra gül kibi dostlarıñ peyda olur, lâkin böyle nazik, böyle şeffaf birinci çeçegimiz sensiñ.

O, bütün ava türkü yırlağan kibi, küneş nurları güya onıñ yapraçıkları ve sabağna siñgen kibi quvandı. Lâtif, nazik filis özüniñ genç güzelliginen küçlü olup, beyazlı-yeşilli urbasinen yaznı şerefledi. Amma yaznıñ kelmesine daa erte edi, şunıñ içün qoyu bulutlar küneşni qapattılar, kene sert, accı yel esip başladı.

— Biraz ertece baş kötergensıñ! — dediler oña Titis avanen Ruzgâr. — Biz öz küçümüzni saña daa kösterimiz! Bizim ne ekenimizni daa bilirsıñ! Yahşısı, eviñde oturğaydıñ da, kiyinip-quşanıp tışarı çıqmağaydıñ. Seniñ vaqtıñ daa kelmedi!

Böylece, kene suvuqlar keldi. Bunarlı künler biri-birini deñiştirip turdı, küneş bir kereçik bile körünmedi. Künler o qadar suvudı ki, zavallı çeçek az qaldı tamırlarına qadar buzlayyazdı. Lâkin onıñ ne qadar küçlü ekenini onıñ özü de bilmey edi: yaz, episi bir, kelecek, degen işanç, şadlıq çeçekniñ küçüne küç qoşa edi. O, yazğa sadıq olup qaldı, küneş nurları ise yaznı beklemekniñ yeri bar, degen kibi oña destek bere ediler. O, qalbi sevgige,

işanç ve ümütke tolu alda bem-beyaz urbasinen bem-beyaz qar üstünde tura ve tek gür qar yapalaqları engende ya da ayazlı yeller eskende başını ege edi.

— Sen būs-bütün qırılırsıñ! — dediler oña. — Buzlarsıñ, qurıp qalırıñ! Mında saña ne bar? Ne içün küneş nuruna işandıñ? O seni aldattı da! Beter ol, aqılsız! Daa yaz müjdecisi eken!

— Aqılsız! — tekrarladı çeçek, ayazlı sabanı qarşılap.

— Yaz müjdecisi! — quvanıp qıçırıştılar bağçağa çapıp çıqqan balaçıklar. — Baqıñız, ne de güzel, ne de acayip bu yañı açılğan birinci çeçek!

Ervin Bekirovniñ tercimesi

LUĞAT:

beter ol — *так тобі й треба*

birden-bir — *один-єдиний*

bizim devran — *наша пора*

destek bermek —

підтверджувати

filis — *паросток*

genç güzelliginen — *у юній красі*

israrlı — *наполегливий*

lâtif — *ніжний, приємний*

mort — *крихкий*

müjde — *вісник*

nur — *промінь*

qataşmaq — *засліплюватися*

qarnı delmek (teşmek) —
пробивати сніг

qırılmaq — *зламатися*

Ruzgâr — *Вітер*

sabaq — *стебло*

sadıq olmaq — *бути вірним*

secde etmek — *вклонитися*

şadlıq — *радість*

şeffaf — *прозорий*

şereflemek — *славити*

tiğiz — *цільний*

Titis ava — *Негода*

tomar tamirçiği — *цибулина*

zor — *важко*

Sual ve vazifeler:

1. Aqbardağını cıllı ve qıntavlı evinde neler raatsızladı? Küneş nuru çeçekniñ evine ne içün kirip olamay? Çeçek nasıl aldan bezgen? Aqbardağ yerinden qalqıp ne yaptı? Küneş nurları çeçekni nasıl qarşılادılar? Olar neler dep yırlaştılar? Çeçekniñ quvanğanını tapıp oquñız. Titis avanen Ruzgâr çeçekke ne dediler? Kelgen suvuqlarını Aqbardağ nasıl keçirdi? Oña neler destek berdiler? Gür qar yapalaqları çeçekni neler dep incittilar? Aqbardağniñ açqanına kimler quvanıp qıçırıştı?

2. Masalın baş fikrini ifadeleyen satırını tapınız.
 - a) Dünyada er şey tabiat qanunlarına boysuna ve bunıñ için de tabiatqa qarşı çıqmaq olmaz. Er angi başlanğıç için uyğun vaqıtı beklemek gerek.
 - b) Er angi işte, er angi başlanğıçta daima ögge ketkenler bar. Çeçekler aleminde ilk-evelâ aqbardağ açsı. O, qıç suvuğına dayanıp, birinci olıp baarnı qarşılap ala. İnsanlar aleminde de öz işinde birinci olğanlar, qıyınlıqlardan qorqmağan, yañı yolnen cesürane (*смиливо*) ketkenler bar.
3. Talebeniñ sözlerinen razısıñız mı?

‘Masallar bizni qıyınlıqlardan qorqmamağa, dayanıqlı olmağa ve başlanğıcımız (*починання*) yahşı netice berecegine emin olmağa ögreteler. Aqbardağ yaznı körecek olıp, qarnıñ tolusinen irip bitecegini beklemedi. O pek erte çeçek açsa da, yel ve suvuqlardan qorqmayıp, bütün sınavlarğa dayanğan.’
4. Masalğa nasıl atalar sözü kelişe?

Baar kelse dağ üstü de bağ olur.
Batırlıq bilekte degil — yürekte.
5. **Ev vazifesi:** masalrı oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Hans Kristian Andersen

Hans Kristian Andersen 1805 senesi aprel 2-de Fün adasınıñ Ödense şeerinde dünyağa keldi. Babası fuqare ayaqqapçı, anası ise faqır aileden çıqqan bir çamaşır yuvğan qadın (*прачка*) edi. Hans Kristian ğayet ziyrek ve er şeyden pek tez tesirlengen bir bala olğanı için, adiy mektepke barmağan. O vaqıtlarda mekteplerde balaları qattı cezalay ekenler. Anası onı hususiy, balaları cezalamağan mektepke bergen.

Hans 14 yaşında Köpengagen şeerine kete. Anası o tezden qaytaçağına ümüt etken. Oğlundan: ‘Evni ne için taşlap ketesiñ?’ dep sorağanda, oğlan: ‘Meşur olmaq için!’ — dep cevap bergen.

Hans Kristianniñ sıırıq qadar uzun boyu, uzun burnu ve uzun burnu bar edi. Lâkin o mına saña körümlü olmasa da, onı ikinci dereceli rollerni icra etmek için Qıral teatrine işke

qabul etken ediler. Onıñ oquvğa sarılğanını körip, Daniya Qıral parası esabına mektepte oquttırğanlar. Neticede, Hans özünden altı yaş küçük balalarnen beraber oquğan. Soñundan yazıcı oquv yılları ömrüniñ eñ qara künleri olğanını hatırlap keçe edi. 1827 senesi Andersen oquvni bitirse de, imlânı öyle de temelli menimsep olamayıp, ömrüniñ soñuna qadar hatalarnen yazğan.

Andersenniñ qorantası olmağan. O, 1872 senesi 67 yaşına kelip, töşekten yıqılıp tüşken ve ağır yaralanğan. Bundan soñ daa üç yıl yaşasa da, saqatlıqtan öyle de özüne kelâlmağan. Yazıcı 1875 senesi avgustniñ 4-yünde Köpengagen civarında yaşağan dostlarınıñ evinde vefat etken.

LUGAT:

ayaqqarçı — *взуттєвик*

boy — *зріст*

boyun — *шия*

ğayet ziyrek — *вкрай тямущий*

hususiy (mekterp) — *спеціальна (школа)*

imlânı menimsep olamamaq —

не зуміти опанувати правопис

qattı cezalamaq — *жорстко*

наказувати

Qıral — *король*

Qıral parası esabına — *коштом*

скарбниці короля

saqatlıqtan — *від травм*

sırıq qadar — *довготелесий*

tesirlemek — *вражати*

Dev adamnıñ cızması

Andersenniñ babası adiy cızmacı edi. Büyük masalcı bunıñnen ğururlana edi. Bir bayramda zadekânlar (*знатні*) masalcı üstünden külip: ‘Ulu Andersen, siz de cızma tikmege bilesiñizmi?’, — dep soradılar. Masalcı kederlendi. O, cızmacınıñ oğlu olup, cızmacı aletlerini çoqtan berli eline almağan edi. Bundan soñ o üç ay devamında evinden çıqmağan. Bir kün masalcı Yılbaş naratı bayramına balalarnı öz evine çağırdı. Evniñ kirişinde (*вхід*) musafirlerni aqiqiy bir mücize bekley edi. Parıldap turğan balabandan-balaban cızma olarnıñ ögünde başını egip: ‘Hoş keldiñiz, balalar!’ — dedi. Adamlar yazıcı üç ay devamında şu büyük cızmanı tikkenini añladılar. Bu cızma endi çoq yıldan berli müzeyde saqlı tura, onı kiyecek Dev adamını bekley.

SARF

Fiil yapıcı yalğamalar

'Fiil meyilləri' mevzunı keçkənde, siz emir meyliniñ teklikte 2-ci şahıs şəkli fiilniñ negzi sayılğanını bildiñiz: *ket-*, *bar-*, *ber-*, *al-* ve *il*. Oña qoşulğan yalğamalar fiilniñ söz yapıcı, şəkil yapıcı ya da söz deñiştirici yalğamalar olğanını da sizge hatırlatayıq: *boya+la(-maq)*, *kiy+in(-mek)* — söz yapıcı; *kel+di*, *bar+ğan*, *yap+malı* — şəkil yapıcı; *yata+m*, *keldi+k* — söz deñiştirici. Şəkil yapıcı ve söz deñiştirici yalğamalardan siz tafsilâtlıca digər mevzulardı ögrenəndə tanış oldıñız ya da ileride ögrenəceksiniz. Bu mevzuda ise biz sizni fiilniñ söz yapıcı yalğamalarından tanış etəcəkmiz.

Söz yapılvniñ, bilginiñiz kibi, eki esas yolu bardır: yalğamalar vastasından ve bir qaç söz qoşulvından. Birincisine *morfologik*, ya da sintetik usul, ekincisine — *sintaktik*, ya da analitik usul deyler.

Morfologik usul fiilniñ başlanğıç şekline yalğama qoşulup, yañı sözni teşkil ete. Yalğamalar arasında eñ sıq *-la-/-le-* yalğaması qullanılır: *başlamaq*, *ifadelemek*, *tuzlamaq*, *qolaylaşdırmaq*, *boylanmaq*, *sımarlamaq*, *tüymelemek*, *ütülemek*, *fenalaşmaq*.

İhtar. Berilgen yalğama fiilge bazıda derece yalğamasından beraber qoşulır (*baq.* yuqarıda: *qolaylaşdırmaq*, *boylanmaq*, *fenalaşmaq*). Şu derecenin manası fiilde saqlanılır.

Diger yalğamalardan *-a-/-e-*, *-ı-/-i-*, *-ay-* ve digər bir çoqunu qayd etmək mümkün: *aşmaq*, *tölemek*, *qartaymaq*.

Sintaktik usulnən mürekkep ve terkipli fiiller yapılır. Olar nevbetteki derslerde baqılacaq.

1-iş. Berilgen sözlərdən fiilləri teşkil etiñiz. Kerek yerdə derece yalğamalarını da qoşuñız.

Nümunə: çeçək+le+mek = çeçeklemek; pat+la+t+maq = patlatmaq.

Temiz, gül, azır, iş, bağ, tiş, ot, yara, bir, qat, pat, parça, pıtaq, qara, qarar, til, yara.

2-iş. Berilgen sözlerden fiillerni teşkil etiñiz. Bazı tamırlar deñişke-
nine diqqat etiñiz.

*Nümunə: sın+a+maq = sınamaq; oyun+a+maq = oyna-
maq.*

Yaş, boş, qıyın, beñiz, til, töş.

3-iş. Cümlelerni yazıñız. Fiillerniñ söz yapıcı yalğamalarını belgi-
leñiz.

1. Üyleden soñ qartnıñ cırayı ağardı, mañlayı sıq-sıq terledi.
2. Arbiyniñ çeresi bir qızardı, bir ağardı, vücudu sallanğan kibi oldı. (Ü. Edemova)
3. Yolda Ahmet ahaynıñ atı kişney. Ahmet ahay onı suvarmaq içün özenge alıp bara. (Lâtifeden)
4. Zorluqlar, açlıq sabiyni ince maraz kibi qıynadı, soldurdu.
5. Er şey yañıdan tazerdi, canlandı. (İ. Paşı)
6. Bahtımıznıñ yaraları tazerdi de, qanaylar. (A. Giraybay).
7. Cafer evelden böyle vaziyetni köz öğüne almağanına yazıqsındı. (Ü. Edemova)
8. Rustemniñ közleri yıltıray, dudaqları qaltıray, ağlaycağına az qala edi. (M. Kot-sübınskiy)

• *5-ci ve 6-cı cümlede rastkelgen aynı sözniñ manalarını talil etiñiz.*

4-iş. Metinni oquñız. Mündericesine suallerni tizip yazıñız.

Tabiatnı qorçalav

Bizim yaşağan yerimizde acayip göl bar. Gölümüz hususan baarde pek güzel olup körüne. Küneş nurları suv üzre yalday. Suv balq-balq balqılday. Gölniñ bir çoq adaçıkları bar. Er bir adanıñ üstünde bol-bol çeçekler öse. Çevre-etraf çım-çirt. Ortalıqnıñ güzelligi yürekke quvanç bere. Bazar künleri biz aqbardaqlar ösken yerlerniñ yanında bekçilik yapamız. Çünki adamlar aqbardaqlarnı qoparıp, evlerine alıp keteler. Olar aqbardaqlar çoq yaşamağanını añlamaylar.

5-iş. Metinni oquñız, serleva uydurıñız. Mündericesine suallerni tizip yazıñız.

Orman aqbardağı insan sevgisinden sebep zarar köre. Suvuq qıstan soñ adamlar yeşillikni sağınıp, evge aqbardağ ketirip, olarnen odalarını yaraştırmağa tırışalar. Amma insanlar bunu nafi

yapalar, çünki endi-endi ösip çıqqan, daa keregi kibi çeçeklenmegen aqbardaqnıñ körünişi yoqtır, böyle çeçek tek bir qaç künge dayana.

Evelleri orman aqbardağı bir çoq ülkelerde ösken olsa, bugünki künde o pek siyrek rastkele. Bilesiñizmi ne için? Adamlar aqbardaqnı üzip çıkarıp, onıñ soğanını da bozalar. Bunıñ için aqbardağ yoq olayatqan çeşit olaraq Qızıl kitapqa kirsetildi ve onı ormanda em qoparmaq, em cıymaq yasaq etildi.

6-iş. Şiirni oquñız, ezberleñiz.

Aqbardaqlar

Bilâl Mambet

Dere-qırda qar qalması,
Episi iridi.
Qoy-qozular sürü-sürü
Qırlarda yürdi.

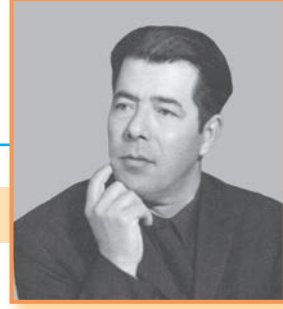
Qar suvları deñiz betke
Aqtı, yol aldı.
Qırda faqat aqbardaqlar
Ağarıp qaldı.

Qısqa ömür körseler de,
Qoqu saçtılar.
Aqbardaqlar şeñ barge
Qapu açtılar.

21-inci afta

Altın balta aqqında masal

Enver Selâmet

(qısqartılğan)

I

Bir zamanlar
Yaşav yaman, ağır eken,
Keçinişniñ
Yolu qolay tapılmağan.
Qarlı boran
Ökürgende çille qışta
Qapuları arasından
Yeller esken.
Faqır özü içün degil,
Ketip başta köy bayına
Qara tavda odun kesken.
Öyle ağır künde yolcu
Bir biçare
Suv yanında
Rastkelgen şu mücizege:
Faqır köylü
Tavdan odun ketirgende,
Apansızdan
Baltaçığı tüşken suvğa.
Pek yanıqlay qart baltağa,
Çünki endi,
Odunğa dep
Çıqalmaycaq qara tavğa.
Suv anası —

Yaşay eken
 Bu özenniñ tıynağında.
 Keçiktirmey,
 Qart ögünde peyda ola,
 Ondan soray:
 — Ey, çaresiz köylü qartım,
 Ğayıbıñ ne?
 Eşitip suv anasınıñ
 Sözlerini,
 Yarıq kirgen
 Zavallınıñ közlerine:
 — Aqqan suvniñ
 Kenarından keçe edim,
 Yükni taşlap, egildim...
 Suv içe edim,
 Bu yerçikte
 Belâ maña kelip yetti.
 Baltaçığım
 Teren suvğa tüşip ketti.
 Suv anası
 Bilmek için aqiqatnı
 Sınamağa
 Qarar etken köylü qartnı:
 Köz açqance
 Deral suvğa dalıp çıqqan,
 Baştı mahsus altın balta
 Alıp çıqqan:
 — Qayalarınıñ arasından
 Taptım bunı,
 Aytçı maña,
 Suvğa tüşken baltañ bumı?
 Qart aşiqmay,
 Bir teşkerip baqqan,
 Körse... balta demir degil,

Temiz altın!
 Aq qalıplı
 Köylü buña taacıplengen,
 Namusına sadıq qalıp
 Oña degen:
 — Bağışlañız meni, canım
 Suv anası,
 Sizge yalan aytnıñ iç
 Yoq manası!
 Bu dünyada yaşap
 Qara emegimnen
 Qazandım men
 Temiz, elâl yemegimni!
 Siziñ alıp çıqqanıñız
 Körem, altın,
 Menimkisi edi
 Qara, demir balta!
 Suv anası
 Kene teren dalıp çıqqan,
 Endi demir baltaçıqñı
 Alıp çıqqan:
 — Baq, niayet,
 Suv astından taptım bunı,
 Ayt, zavallım,
 Saña maqpul balta bumı?
 Qart kene de
 Köz keçirip baqqan aldın,
 Körse, balta demir!..
 Degil sarı altın.
 Ana,
 Sapta iç kimsege bilinmegen
 Nişanı da
 Suv astında silinmegen!
 Endi tanıp

Ağır künniň gayıbını
 Tiz çökelep
 Yalvarğan suv saibine:
 — Soňki künümece
 Sizni alğışlarım,
 İşte mına
 Bu baltaçiq menimkisi!
 Suv anası onı öyle alğışlağan:
 Sadıqlığı için
 Aqqa — aqiqatqa,
 Daa bir de
 Altın balta bağışlağan!
 Qart çıqqanda yolğa
 Endi gece eken.
 Adımlamay,
 Dersiň uçıp kete eken,
 Bu quvançını
 Aytmaq için köy halqına!

LUĞAT:

aq qalıplı — з чистою душею
 çille qış — зимове сорокадення
 ğaуp = соyулған şey —
 втрата
 keçiniş — спосіб існування
 таqрul — тут: угодний,
 бажаний
 namusına sadıq qalıp —
 залишитися чесним

nişan (belgi) — знак, мітка
 özen tıynağı — заводь
 qarataв — темний ліс
 sinamaq — перевіряти,
 випробовувати спокусою
 suv anası — русалка
 tiz çökelep — на колінах
 zavallı — бідолашний

Sual ve vәzifeler:

1. Bir faqır çille qışta tavda ne iş yapa eken? Bir kün faqır tавdan odun ketirgende ne ola? Suvğa tüşken baltasına qart ne içün yanıqlay? Qart ögünde özenniñ tıynağından kim peyda ola? Suv anası qarttan ne soray? Masaldan qartniñ cevabını tapıp oquñız. Suv anası qartnı nasıl etip sinay? Aq qalıplı qart altın baltanı körüp ne dey? Soñra suv anası nasıl baltanen suvdan çıqa? Qartniñ baltağa quvanğanını tapıp oquñız. Suv anası qartqa ne içün bahşış berdi? Qart altın baltanı alğan olsa edi, suv anası ne yapar edi?

II

O vaqıtta
 Bu köyde de
 Bir ayneci
 Köse aqay yaşay eken.
 Atnı körse, aqsağandan,
 Suvnı körse,
 Suvsağandan biri eken!
 — Suv anası
 Maña da, bir altın balta
 Bersinçi! — dep,
 Kelgen suvniñ deresine!
 Elindekini siltegen o!..
 Demir balta
 Ketken suvniñ ğayıbına!

Suvniň anasına
Bu beyan olğan,
Bir yorğunlyq sezip,
Suvniň aqışında
Üstke çıqa.
Körse, qartqa belâ yetken,
Kederlenüv
Seze oniň baqışında!
Ondan soray:
— Aytçı, qartım, ne arzuň bar?
— Aqqan suvniň kenarından
Keçe edim,
Bismillâ, dep egildim,
Suv içe edim...
Bu yerçikte
Belâ maňa kelip yetti,
Apansızdan
Baltam suvğa tüşip ketti!
Suv anası aňlap,
Teren nefes alğan,
Suvğa dalğan.
Çoqqa barmay
Altın baltasını tiklep,
Suv anası
Köterilgen dalgalardan.
— Qayalarnıň arasından
Taptım bunı,
Söyle maňa,
Suvğa tüşken baltaň bumı?
Ayneci qart
Bir teşkerip baqqan aldın,
Körse, balta demir degil...
Temiz altın!
Allanıň bu bahşışını
Sayp peşin,
Şamarına şamar urıp

Oqalağan!
 Balāğını tiremeden
 Suvğa tüşip,
 — Uzat benim baltamı! — dep
 Yaqalağan.
 Suv anası körip
 Onıñ çapqanını,
 Degen:
 — Artıq tüştiñ benim çapqanıma!

Suv anası ava degil,
 Alev yutıp,
 Nefes alğan
 Bu ibretten ciyrengende!
 Soñ o, kümüş pullarınen
 Ziya saçıp,
 Kün ufuqta söngen kibi,
 Suvğa dalğan.
 Ayneci qart
 Altınına ağız açıp,
 Demir baltasından bile
 Quru qalğan.

LUĞAT:

alev yutmaq = açuvlanmaq —
злитися, сердитися
 balağını tiremeden — *не*
підкотивши штанини
 ciyrenmek — *цуратися*
 kmş pullar — *срібні лусочки*

sayıp peşin — *оцінивши*
 siltemek — *розмахувати*
 yorđunlıq — *втома*
 ziya saçmaq — *розсипати*
сяйво

Sual ve vazifeler:

1. Ayneci Kse suvnin deresine kelgen son ne yapqan? Suv anasinen krşvi aqqında parçanı tapıp oqunız. Suv anası meseleni alap ne yapqan? Kse altın baltanı krip ne yapqan? Suv anası nasıl etip suvđa dalđanını tapıp oqunız.
2. Masalnin baş mevzusını ifadelegen variantnı belgileniz.
 - a) Aşkzliknin sonu yahşı olmaz.
 - b) Fursat olsa, ayattan er şeyni almaq kerek.
3. Cmleni devam etiniz.
Fuqare adiy, namuslı insan, suv anası merametli ve adaletli, Kse — ...
5. Qaramanlarnın angisine bu atalar sz kelişe?
Namuslı fuqare olmaq yzsz bay olmaqtan yahşıdır.
6. Masalnin qısqa mndericesinen razısınız mı?
 1. Bir qartnın baltası suvđa tşe, suv anası ona yardım edecek ola.
 2. Qart altın baltanı almağa istemey.
 3. Suv anası qartqa em demir baltanı, em de altın baltanı bağışlay.
 4. Ayneci Kse baltasını suvđa tşre.
 5. Suv anası ona altın balta berecek ola.
 6. Kse altın baltanı almağa istemey, amma suv anası ona altın baltanı da, demir baltanı da bağışlay.
7. Talebenin fikirinen razısınız mı?
 ‘Masalrı begendim. Masalda aşkzlik đayıplarđa, doğruluq ise qazançlarđa (bolluqqa) ketirgeni ksterile. Masal adaletli ve namuslı olmağa grete. Ağır alđa qalđan adamlarđa yardım etmege grete.’

Şiiriy masallar

Şiiriy masallar — balalar ve büyükler begengen eserler. Ulu şairler olarnı büyük sevginen yazğanlar.

Şiiriy masallar — edebiyatta em şiiriyetni, em masallarğa has ikâye etüv tarzını alğan hususiy bir janr. Nesri masallarğa baqqanda şiiriy masallarda özüne has vezin (*pumm*) ve qafiyeler (*puma*) bar.

Şiiriy masallar — edebiyatnıñ acayıp bir janrı. Olarnıñ sayesinde adamnıñ hayalı genişley, bediiy damı şekillene ve nutuğı yahşılaşa. Şunıñ içün edebiyatnıñ bu acayıp janrinen tanış olmaq fursatını qaçırmamaq kerek.

SARF

Terkipli fiiller

Nutuqta iş-areket nasıl olıp keçkenini fiillerniñ türlü şekilleri vastasinen köstermek mümkün. Olar şu areketlerniñ tabiatını, tezligini, usulını, başını, soñunu, devamlılığını ve diger bir çoq hususiyetini bildire bile. Umumen türkiy sarfta buña **tür** derler. O, qırımtatar tilinde **terkipli fiiller** vastasinen teşkil etilir.

Terkipli fiiller eki ve ekiden ziyade fiilden ibaret olur. Olarnıñ birinci qısımları — esas fiil — *-a/-e/-y* ya da *-ıp/-ip/-p* yalğamalı alfiillerden, em de yardımcı fiillerden yapılır: *kele* (esas) *turmaq* (yardımcı), *qıçıra bermek*, *aşap bitirmek*, *alışıp qalmaq*. Siyrek alarlarda olarnıñ bir sözden de yapılması mümkün: *yuqusıramaq*, *quvğalamaq* (mında yalğamalar qoşma mananı ifade etkenini köredirsiz). Esas qısım yardımcı qısımdan bir şekilde olğan alda ise çift fiil peyda olur: *kirdi-qaldı* (esas mananı birinci qısım bildirir), *çapa-çapa*, *ayta-ayta*, *keçer-keçmez* ve il.

Terkipli fiillerniñ esas mürekkepligi şunda ki, olarnıñ yardımcı qısımları şu şekillerde özünüñ asıl manasından bazıda bambaşqa mananı bildirir. Meselâ:

- *yürmek*, *bezmek*, *bermek*, *turmaq* fiilleri, *-ğala/-gele-*, *-qala/-kele-* yalğamaları iş-areket **tekrarlanğanını**, **devamlı olğanını** bildirir;

- *barmaq, bermek, ketmek* — iş-areket **başqa şahısqa keçkenini**;
- *körmek, baqmaq* — **imkânını**;
- *oturmaq, turmaq, taşlamaq, yibermek, yazmaq, qalmaq* fiilleri, *-sıra-/-sire-* yalğamaları — **usulını**;
- *bermek, qaytmaq, qalmaq, almaq, çıqmaq, ketmek, kelmek, başlamaq, bermek* — **başını** ya da **soñunı**, ya da **areket türlü tarafta yapılganını** bildirir ve il.

1-iş. Cümlelerni oquñız. Terkipli fiillerni tapıñız. Manalarını añlatıñız.

1. Kimerde onı arabasına oturtıp, bostañğa alıp bara eken. (İ. Abduraman) 2. Şay etip, eki asret yanaşa qabirde yatıp qalalar. (Destandan) 3. Ahmet ahay memnüniyetliknen balalarını faytonğa qoya da: — Sizler kete beriñiz. Biz anañıznen cayav barırmız, — dey. (Lâtifeden) 4. Kirse, qartlarıñ ekisi de büyük iştianen öyle bir külüşeler ki, Zeynep şerfe şaşqın alda olarğa baqıp qaldı. (G. Dermenci) 5. ‘Sen bu lafnı qaydan tapıp çıqardıñ ya?!’ 6. Barıp kelmesi bir saatlik yol. 7. Nariman Aliyeviç ister-istemez sesini köterdi, bir qaç qaba sözler de aytıp yiberdi... 8. Siyrek-sepelek olsa da, körüşip tura edik. 9. Ananas! Uzaq tropik memleketten derya-deñiz keçip kelgen meyva. Onıñ aqqında çoq eşittim, lâkin aşap baqqanım yoq. (İ. Abduraman) 10. Bombadan asıl olğan çuqurını körip, ekisi de şaşıp qaldılar. (Ü. Edemova)

2-iş. Cümlelerni oquñız. Qayd etilgen sözlerniñ manasını açıqlañız.

1. Incınuvdan arqasında sanarsıñ qarıncalar **çapqalay** ediler. (İ. Paşı) 2. Uzaqta yağmur **sepeley**, bu bahtlı bir evlilikniñ alâmetidir. 3. Dün /tünevin/ gece şeer birinci kere bombalanılğan vaqıtta, yaralanğan yaş student yigit üylege yaqın pek **qıçırladı**. (Ü. Edemova) 4. Elleri qaltıray, endi açuvlanmay, **yazıqsına** edi. (M. Kotsübınskiy) 5. Lâkin onıñ **külümsiremege** tırışqanından ağılsıravnı añdırğan hucur bir qıyafet peyda oldı. (İ. Abduraman) 6. Nikita saba adamlarnen merabalaşa, qol tutuşa, **külümsirey**, temiz qırımtatar tilinde al-hatır soraşa ve

halq şaqalarını yerli yerinde qullanıp, leskerini omuzına urıp, yer qazmağa **çıqıp kete**. (Çerkez Ali) 7. Adamlar **bilir-bilmez ayta bereler**. (İ Paşi)

3-iş. Cümlelerni yazıñız. Qayd etilgen sözlerniñ manasını añlatıñız. Olar diger terkipli fiillerden nenen farq ete?

Onı yerine **alıp barıp** qoysa, bu borcundan qurtulacaq. 2. Meni senden pek uzaq yerlerge **alıp barıp taşladılar**, Vatanım. 3. İşke cayav **barıp kelseñ** de **olur**. 4. **Barıp körip keleyim**, — degen. (İ. Abduraman) 5. Cevair anasını tınçlandırmağa tırıştı. — Alime, Asan ağağa, inşalla, bir şey olmaz, poyezd toqtağanınen, **barıp alıp kelirmiz**, balaçılıqlarını da tüşün, — dedi yuqarı maaleli qadın. (Ü. Edemova)

4-iş. Berilgen terkipli fiillerden cümleler tiziñiz.

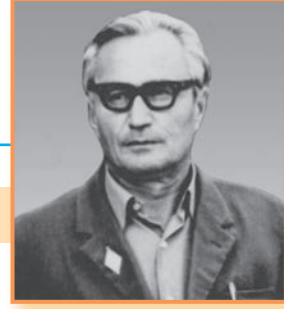
Bere turmaq, aytıp turmaq, bara turmaq, aytıp oturmaq, kelip turmaq, köre qalmaq, duymay qalmaq, çıqıp qalmaq, baqıp qalmaq, yatıp qalmaq, oturıp qalmaq, azırlap qoymaq, etip qoymaq, aytıp qoymaq; qarşılap almaq, çıqıp almaq; oqup çıqmaq, baqıp çıqmaq, kelip çıqmaq.

5-iş. Aşağıdaki terkipli fiillerni oquñız. Olarnıñ hususiyetine diqqat etiñiz. Manalarını añlatıñız. 3–4-ünen cümle tiziñiz.

Çapıp barıp kelmek, yaldap barıp çıqmaq, çapıp barıp yetmek, gizlenip beklep turmaq.

22-nci afta

Ana tilim Remzi Burnaş

Er bir halqññ öz tili bar
Yaresinen sırdaşqan.
Baldan tatlı o til oña,
O, bir vaqıt unutilmay.
Menim tuvğan halqımññ da
Öz tili bar yırlaşqan,
Biñ bir yıldız arasında
Bu til maña — tolğun Ay.

Bu til meni beşigimde
Ayneninen östürgen,
Yaşlığımdan yetekley o,
Tutıp benim qolumdan.
Bir ecasın coymam onıñ,
Bir arifin unutmam,
Tuvğan halqım onnen bahtlı
ÜR ayatññ qoynunda!

LUĞAT:

sırdaşmaq — ділитися
таємницями
tolğun ay — повний місяць

ür ayatññ qoynunda —
в обіймах вільного життя
yare — кохана, любя
yeteklemek — вести

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız.

Fikiriñizce, dünyada ne qadar til bar? Ne içün insan öz ana tili-
ni iç bir vaqıt unutup olamaz? Ne içün müellif ana tilini 'tolğun

Aynen' qiyaslay? Eserde insan balalıqtan öz ana tilinen bağlı olğanını köstergen satırlarını tapıp oquñız. Şair ana tilini saqlap qalmaq için neler yapmağa söz bere? İnsanlar öz ana tilini nasıl qayğıralar? Siz ana tilimiz inkişaf etmesi için ne yaparsıñız? Eviñizde qırımtatar tilinde angi kitap, gazeta, mecmualar bar? Siz için ana tili nedir?

2. Şiirniñ esas fikrini ifadelegen variantnı seçip alıñız.
 - a) Ana tilinde laf etmek, kitaplar oqumaq, yırlamaq, keçmişni, tarihni, urf-adetlerni, ananelerni öğrenmek kerek.
 - b) Kim ve qaysı halqniñ evlâdı olğanıñni, tuvğan tiliñni unutma. Tuvğan tiliñni qorumaq, onıñ inkişafına isse qoşmağa tırış.
3. Sinonimler sırasını oqup, aqılda qaldırmağa tırış: *til — li-san — zeban; ana tili — doğmuş til; qolumdan — elimden; bahtlı — bahtiyar — seadetli — iqbali.*
4. Şiirde qafiyeli sözlerni tapıp oquñız.
5. **Ev vazifesi:** Remzi Burnaşnıñ 'Ana tilim' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Tuvğan tilge bağışlanğan çıñlar

Seyyare Mecitova

Tilimiz yoq olmasın, yaşatayıq,
Qart ve yaşqa tilimizni coydırtmayıq.

Yaş analar balasına ayneni aytsın,
Evlâdına tilimizge sevgi aşlasın.

Qartanalar yabancı tilni unutsın,
Er adımda tilimizde laqırdı etsin.

'Babaşkalar', 'anaşkalar' aytilmasın,
'Babaçığım', 'anaçığım' yañğirasın.

Büyükler de yaşlarğa ibret olsun.
Er künümüz sabadan tilden başlansın.

Tuvğan dülber tilimizni unutmayıq,
Tilimizni yaşatmağa intılayıq.

Şair, keday bu tilde icat etken,
Küreşlerde qurban olup kimler ketken?

Asırlarnen tilimizni biz saqlayıq,
Ana-yurtta epimiz gür yaşayıq!

Türküler de yrlansın cıyın-toyda,
Tilni bilmey qalmasın bizim yolda.

Bülbül dayın sayrayıq tilimizde,
Dünya şaşsın, qoltutsın epimizge.

Ana tilini sevmeye ögreteyik,
Şu tilde de epimiz laf eteyik.

‘Ana tilni bilmeyim’ demesinler,
Til öğrenmege küç sarf etsinler.

Avalar da çalınsın, tüşip oynayıq,
‘Ağır ava’, ‘Qaytarma’ nı unutmayıq.

Çıñ, mane uydurıp tilni qayğrayıq,
Halqımıznıñ ‘hazinesin’ toldurayıq.

Vatanımız Qırımni gülleteyik,
Ana tilini nesillerge yetkizeyik.

LUGAT:

gületmek — змусити цвісти
intılmaq — прагнути
ibret olmaq — бути прикладом
icad etmek — творити
keday — народний поет-пісняр

küç sarf etmek — докласти
сили
nesillerge — поколінням
qayğırmaq — турбуватися
yabancı til — іноземна мова

SARF

Fikirlerinizi doğru ifadeleme öğreniniz

Sözler, sözler ...

Tilimizde türlü sözler var. Sözler yardımıyla biz öz fikirlerimizi ifade ederiz.

Tilimizde ulu sözler var. Bular — **sevgi, dostluq, savap, irade**. Küneşli sözler var, meselâ: **künaylan**. Nezaketli sözler çok, meselâ — **'sağ olunız', 'afiyetler olsun', 'sağlıqnen qalıñız'**.

Ana, Vatan, Qara deñiz — yüregimize balalıqdan siñgen muqaddes sözler.

Dostum er kün **'Sabalar hayır!'** dey. Pek quvanam. Dülber, amma kimerde samimiy ayılmağan **'Selâm aleyküm!'** canımı sıqa.

Tatlı, ağuv ve tuzlu sözler var. **Tuz** — tuzlu söz. **Yañgızlıq** — ağuv söz. **Yuqu** — tatlı söz.

Avuç — yımşaq söz.

Adamların adları — bu dülber sözler...

Metinni devam ettiñiz.

- Güzel söz-isimlerden (oğlan/qız balaların adlarından) bir güldeste tiziñiz. Oların manalarını añlatıñız.

- Güzel ve çirkin, cılı ve suvuq sözler luğatını tiziñiz.

- Angi sözlerden yüzünüzde tebessüm peyda ola?

- Angi sözlerni mürekkep, angilerni ise sade sözler dep sayasıñız?

- Ağır vaziyette angi sözler sizge yardım ete?

- **Barışiq** ve **cenk** kibi sözler aqqında ne ayta bilesiñiz? Olar nasıl sözler?

- 'Sözlernen çalışmaq pek meraqlıdır' degen fikirnen razı-sıñız mı?

23-üncü afta

Ana tilim

Yunus Qandım

Ana tilim, benim tilim,
 Menim çoqrağım.
 Menim gülüm, benim ilim,
 Menim bayrağım.
 Menim dalım, benim sırım —
 Ana tilim.
 Menim közüm, benim tamrım —
 Ana tilim.

Şırl-şırl aqar seniñ
 Tatlı sözleriñ.
 Maña qanat taqar seniñ
 Serin yelleriñ.
 Menim tüşüm, benim dağım —
 Ana tilim.
 Menim gecem, benim bağım —
 Ana tilim.

Ana tilim — Alla bergen
 Qaram, beyazım.
 Qaranlıqta yol köstergen
 Çolpan yıldızım.
 Menim bahtım, ğam, quvançım —
 Ana tilim.
 Menim tahtım, bar işançım —
 Ana tilim.

Sen ulusñ, kelmeşekke
 Seni taptatmam,
 Olur-olmaz kevşeklerge
 Seni talatmam.
 Menim sahram, zem-zem suvum
 Ana tilim.
 Yüce köküm, teren quyum
 Ana tilim.

LUĞAT:

Çolpan yıldızı — *Венера (зірка)*
 ğam — *печаль*
 il — *країна, край*
 işanç — *надія, довіра*
 kelmeşek — *прийшлий*
 kevşek — *тут: пожирач*
 qanat taqar — *окрилює*
 sahra — *пустеля*

şırl-şırl — *з легким дзюркотом*
 taht — *престол, трон*
 talatmamaq — *не віддавати на розтерзання*
 taptatmamaq — *не дати топтати*
 yüce kök — *величезне небо*

Sual ve vazifeler:

- Şiirni ifadeli oquñız. Şair içün tuvğan til nedir? Bir de-bir beitin-den misal ketirip, cevap beriñiz. Şair tuvğan tilni qorçalamağa azır olğanını angi satırlarda ifade ete? Şu satırlarnı oquñız. Tañ yıldızı (*Венера*) — kök yüzünde eñ parlaq yıldızdır, o bizge Kü-neşniñ ayatımızdaki siñsirsız yaratıcı quveti (*безмежна творча сила*) aqqında hatırlata. Müellif ne sebepten tuvğan tilni şu yıldıznen teñeştire? Şiirniñ angi beyitlerini ziyade begendiñiz? Ne içün? Begengen beyitlerni ifadeli oqumağa azırlanıñız.
- Müellif böyle şiirni ne içün yazdı: tuvğan til meselesine diqqatnı celp etmek içünmi ya da tilge öz munasebeti aqqında tarif etmek içünmi?
- Müellif öz şiirinde nasıl qafiyeler qullandı? Olarnı tapıp oquñız.
- Sinonimler sırasını oqup, aqılda qaldırmağa tırışıñız:
il — diyar — memleket — devlet; ğam — qayǵı — qasevet — qaar; işanç — emniyet; yüce — yüksek.
- Ana tili aqqında ikmetli ibarelerni oquñız. Olardan qaysı birini begendiñiz?

'Ana tili — bu insan balalıqtan ögrenip kelgen ve büyügen soñ laf etmege alıñılğan til.'

'Ana tili — bu bizim duyğularımız, Vatanımız ve halqımız ile bağıımız.'

6. Aşağıdaki ibareni öz sözleriñiznen devam etiñiz.

'Ana tili — bu ... !'

7. **Ev vazifesi:** Yunus Qandımınñ 'Ana tilim' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz.

İZAATLI LUĞAT:

Taň yıldızı — kök yüzünde parlaqlıq ceetinden (за яркравістю) üçüncü obyektir (Küneş ve Aydan soñ). Taň yıldızı, Yerge baqqanda, Küneşke daa da yaqındır. Yani Taň yıldızı Küneşten iç bir vaqıt uzaqlaşmay. Şunıñ için o, küneş doğmazdan biraz evel ya da küneş batqandan soñ körüne. Bundan sebep oña 'Taň yıldızı' ya da 'Çolpan' derler.

Zem-zem — Mekke de Kâbe yanındaki muqaddes çolraq. Endi biñ yıldan berli musulmanlar ondan suv içeler. Ne qadar vaqıt keçse de, suvıñ hususiyetleri deñişmegen.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Miras

Vasfiye Qıpçaqova

Menden saña qalacaq
Bar baylıgım, balam, bil,
Seni millet yapacaq
Menden qalğan Ana til!

Yurtuñ qalsa uzaqta,
Qaytıp kel, anda qalma.
Anañnı unutsañ da,
Ana tiliñ unutma!

Menim bu tenbiyemni
Sen de balaña ögret.

Menden sizlerge miras —
Tiliñni bil, oqu, yaz!

Unutsañ öz tiliñni,
Incıtırısıñ sen meni.
Meni añ çin gönülden,
Özgün ana tiliñnen.

Eñ muqaddes baylığın —
Vatan ve Ana tiliñ.
Ana tilde oqu, yaz,
Menden saña bu miras.

LUĞAT:

añ — *тут: згадуї*
çin gönülden — *від усього серця*
incıtmaq — *кривдити*
miras — *спадщина*

muqaddes baylıq — *священне багатство*
özgün — *своєрідний, специфічний*
tenbiye — *настанова*

SARF

Fiil: pekitüv ve umumiyleştirüv

1-iş. Cümlelerni oquñız, fiil ve fiil şekillerini tapıñız. Müsbet şekillerden menfiy şekillerni yapıñız (ve aksine). Qalıcı/keçici şeklini ve terkiibini tayin etiñiz.

I. Qırım evelki büyük yipek yolunda olğanı, arab memleketleri em de İrannen, İraqnen Qırımımız pek sıqı alış-verişnen oğraşqanı, yaşayışımızda arap ve fars sözleriniñ tilge kirgenine sebep oldı, dedi. Men tatamnıñ degeninen qailim. Bu doğrudır. Qızlar onıñ sözlerine qandılar. Elzara birden qonaqbay olğanını **hatırlasa kerek**, yerinden sıçrap turdı: — Vay, qızlar, yürüñiz birer filcan qave içeyik. Mende tort da bar,— dedi şeñ sesnen. Olarnı aşhaneye davet etti. (G. Dermenci)

• *Qayd olunğan fiilniñ çeşitini tayin etiñiz. O, şart meylindeki filden ne farq etkeni aqlıñızdamı?*

2-iş. Eserden parçanı oquñız. Cümledeki fiillerniñ zamanını tayinleñiz.

I. ...Kemal öyle de yaptı. Şerge yaqın bir qasabadan güzel bir ev aldı. Qorantasinen beraber anda yerleşti. Endi Cevairnen Aliyeye ana-Vatanğa barmağa yer bar. Qardaşlarınıñ, ekisiniñ de, maşinaları bar. Bir gece bir de-biriniñ evinde geceleseler, ertesi künü olarnı Baydarğa mıtlaqa alıp barırlar. O, birden başqa şey hususunda **hayalsırap ketti**. Men köyümüzde kimni köre bilirim, aceba! Ya bir de birini körgen kibi olsam, tanırım mı? Aradan keçken yıllar buña imkân berirlermi? ... Ep hatırladı, ep tüşündi. (Ü. Edemova)

• *Qayd etilgen terkipli fiilge diqqat etiñiz. Onıñ hususiyeti nededir?*

3-iş. Metinni oquñız. Angi yañı malümatnen tanış oldıñız? Fiillerni tüslendiriñiz.

Til er angi insanıñ ayatında müim yer tuta. Til bilmeseñ, diger adamlarnen til tapmaq küç olur. Medeniyet ve tarihni añlamaq imkânı olmaz. Sizni meraqlandırğan malümatnı da tapıp olamazsıñız. Buña beñzer qıynlıqlarnıñ soñu olmaz.

Tilnen bağı bazı faktarnı bilmek isteysiñizmi? Dünyada 2700 til ve 7000-ge yaqın şive bar. Dünya ealisi tek 23 tilde laf ete. Eñ çoq söz ingliz tilinde bar. İngliz tilinde deyerlik 160 şive mevcuttur. Atta raqamalı dünyada da ingliz tili esas yer tuta. Künde er 98 daqqada yañı söz peyda ola. Ukrain tili sözlerniñ küçültüv şekillerine zengindir: atta ‘*вороги*’ sözüniñ ‘*вороженьки*’ degen şekli bar.

Dünya tilleri arasında 200 til bütünley ölgen tiller sayıla.

4-iş. Metinni oquñız. Cümledeki fiillerni şimdiki devamlı zamanda yazıñız.

Dünyanıñ yarısı eki tilde laf ete. Dünyada doquz tilde ise renkni belgilemek için sözler yoqtır. Bu tillerde laf etkenler tek ‘qara’ ve ‘beyaz’ renkleriniñ adlarını kullanalar.

Dünyada eñ çoq angi tilni öğreneler? Fransız tilini. O, ingliz tilinen beraber, dünyanıñ aman-aman bütün ülkelerinde öğretiler.

Tiller ne için başqa ülkelerde de geniş yayıla? Çünkü icret sayesinde insanlar bir ülkeden başqa ülkelere köçeler ve onların beraber tilleri de etraftakilere tesir eteler.

5-iş. Metinni oquñız. Qayd etilgen sözlerge sinonimler tapıñız. Fiillerni yazıp alıp, olarnı kelecik zamanların ekisiniñ de menfiy şeklini tertip etiñiz.

Bizim tilimiz — fikirlerimizniñ obrazıdır. Meselâ, fransız tilinde pek çoq manadaş sözler bar. Bunıñ sayesinde bu til diplomatiyağa pek uyğun kele. Yapon tilinde ise sözniñ manası intonatsiyağa köre deñişe bile. Bundan ğayrı, bu tilde nezaketli sözlerniñ bir çoq çeşitleri bar. Olarnıñ yardımınen o ya da bu subetdeşniñ cemiyetteki yerini birden añlamaq mümkün. O ya da bu halqniñ degerliklerini şu halqniñ tilinde ‘**sevgi**’, ‘**baht**’, ‘**cenk**’, ‘**borc**’, ‘**tabiat**’ kibi sözlerniñ ne qadar manadaşları (синоним) olğanına köre belgilemek mümkün.

6-iş. Şiirni oquñız, ezberleñiz.

Ana tilim

Ana tilim — bu muabbetlik, sevgi sıırı.

Ana tilim — bu toy, cıyın, dostluq, eyilik.

Ana tilim — yırcılarnıñ ölmez yırı.

Ana tilim — bu halqımçün ebediylik!

Löman Suleyman

24-üncü afta

Baarniň kelgeni

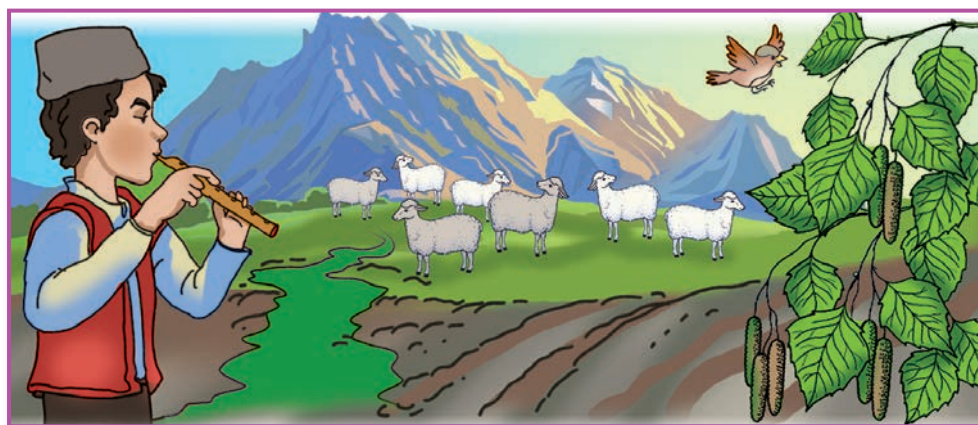
Yunus Temirqaya

Qattı qış artına qaramay qaçqanda,
Sabancı çöllerge urluqni saçqanda,
Qırlarda lâleler, nargüzler açqanda
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

Yarlardan qar-yağmur selleri aqqanda,
Terekler, yapraqlar sırğalar taqqanda,
Er közge, er yüzge güzellik baqqanda,
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

Al-pempe ufuqlar nurlarğa batqanda,
Güllerge, bülbülge asretlik artqanda,
Qızgın iş er kesni özüne tartqanda,
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

Sürüler otaqqa cayılıp alğanda,
Çobanlar ezginen qavalni çalğanda,
Göñüller zevq-sefa, şadlıqqa tolğanda
Duyulır şu şeňli baarniň kelgeni!

LUĞAT:

al-pempe ufuq — *рожевий обрій*
 ezgi — *наспів*
 göñül — *серце*
 qızğın iş — *гаряча, напружена*
 пора

şadlıq — *радість, втіха*
 yar — *обрив*
 zevq-sefa — *задоволення і*
насолода

Sual ve vəzifələr:

- Şeñli baarniñ kelgenini neler duydura? Başta cansız tabiatta, soñra canlı tabiatta olğan deñişmeleri tapıp oquñız. Baarde insanlar nasıl qızğın işler alıp baralar? Baarde insan etrafında nelerni köre? Qaysı dördlüklerde küneşniñ qonmasını, terekleriñiñ dülberligini, açılıyatqan baar çeçeklerini köresiñiz? Şair öz şiirinen oquyıcını nasıl etip ruhlandırır? Şair oquyıcığa özünüñ angi keyfini bildirecek ola? Şairniñ baarden ayrette qalğanı qaysı tekrarlanğan satırlarda ifade oluna?
- Angi fikirnen razısıñız?
 - Şair tabiat levhalarını tasvir eterek, öz keyfini ve duyğularını ifade ete, oquyıcını eyecanlandırır, onıñ duyğudaş olmasına yol açar ve şiirni qaytadan oqumağa çağırır.
 - Suvuq qıştan soñ çoqtan beklenilgen baar kele. Baar endi-endi uyanayatqan tabiatniñ bağrında küneş nurlarında isinmege imkân bere.
- 'Şair baarniñ kelmesine pek quvanğanı içün duyğuları içine sığmay' degen fikirnen razısıñız mı?
- Aşağıdaki söz birikmelerini başqa sözlernen ifade etiñiz: '*terekler, yapraqlar sırğalar taqqanda*', '*qattı qış artına qaramay qaçqanda*'.
- Bu şiir siziñ söz baylığıñızni nasıl etip arttırır bile? Şiirni oquğanda nasıl yañı sözlerni rastketirdiñiz?
- Ev işi:** Yunus Temirqayaniñ 'Baarniñ kelgeni' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz. Ezberlev — fikirleriñizni qolay ve doğru ifadelemege yardım eter.

Baar

İzzet Emirov

Yır

Ne güzel Qırımniñ baari,
Bağ-bağça gül-çeçek açqanda.
Çoçamiy torğaylar çırlıdap,
Çöllerge ezgiler saçqanda.

Bağlama:

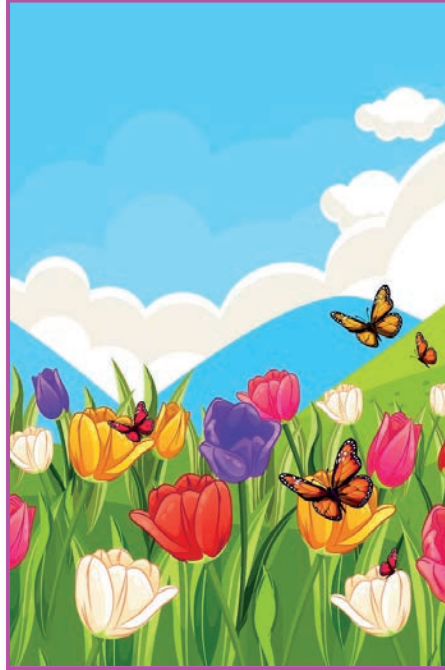
Aydıñız, balalar, birlikte
Çayır-qırlarnı kezeyik.
Mos-mor melevşe, çeçekten
Qoqulı güldeste tizeyik!

Baqıñız, yem-yeşil ortalıq.
Kiyingen, quşanğan çayırlar.
Tıñ sema astında — toğayda
Gül toplay bahtiyar balalar.

Bağlama:

Aydıñız, balalar, birlikte
Çayır-qırlarnı kezeyik.
Mos-mor melevşe, çeçekten
Qoqulı güldeste tizeyik!

Tarlalar yem-yeşil kiyingen,
Sekirşe qozular erekte.
Nazlı nağmeler tökeler
Bülbuller suv boyu terekte.

Bağlama:

Aydıñız, balalar, birlikte
 Yeşergen qırlarğa çapayıq.
 Aqbardaq, melevşe, zümbülden
 Qoqulı güldeste yapayıq!

LUĞAT:

çayır-qırlar — чайри-рівнини
 erekte — вдалині

nazlı nağmeler — ніжні мелодії
 sema astında — під небом

SARF**Fiil: pekitüv ve umumiyleştirüv**

1-iş. Cümlelerni oquñız. Fiillerniñ (şu cümleden terkiplilerniñ) derecesini tayin etiñiz.

I. Aşhaneniñ içi çoq yarıq ve temiz edi. Bir tarafında soba, savut yuvuv çeşmesi, dolaplar olsa, diger taraftan büyük, uzun masa tura edi. Masanıñ etrafında, divar tübünden tutturıp, milliy şekilde divar yastıqlarınen donatılğan yımşaq set tura. Qızlar gürleşip, sofrta başındaki setke yerleştiler. Olarnıñ çeşit-türlü mevzularda subetleri endi sofrta başında devam etti. Olar quşlar kibi çivildeştiler. Çereleri quvanç ile toldı.

II. 2008 s. Qart qoynunda qalaç Keç küz. Künler ep salqınlaşa, avarlar ep bozula, de yağmur yağa, de Qırımğa ait sızgırıcı toqtavsız yel üfüre, er şeyni — terekleriniñ dallarındaki soñki yapraqlarını üzip alıp qaça, kökteki bulutlarını aydaştıra, adamlarını raatsızlay. Küneş qaralı-beyazlı bulutlar arasından kimerde bir körünip ala. Nefaqaçı qartlar böyle avarlarda biri-birlerine bara, körüşe ve yaqından qonuşmağa seveler. Qave, çay içeler. (G. Dermenci)

2-iş. Fiillerni er bir meyilde çoqluqta 1-ci şahıs şeklini yazıñız. 3–4-ünen cümle tiziñiz.

Nümüne: basmaq — basamız, basayıq, bassaq, basqaydıq, basmamız.

Çalışıp almaq, bildirmek, solmaq, şeñlenmek, sökmek, kirsetmek, devam etmek.

3-iş. Cümlelerde fiillerni tapıñız. Olarnıñ meylini tayin etiñiz.

I. Gülçere sabalıq aştan soñ savut-sabanı yuvıp, evni sipirip, tükänğa çıqmağa **tedarikleneyatqanda** qapınıñ çañı çalındı. Açtı. Baqsa bosağa aldında sabıq kursdaşı, sırdaşı Gülsüm yılmayıp tura.

— Vay, Gülsüm! — dedi o eyecannen.— Sen qaydan çıqtıñ?!

— Kökten tüştüm.

— Kökten?..

— Ebet ... Uçıp keldim .

— Pek yahşı etkensiñ. Kirse.

Musafir kirdi. Gülçere onı quçaqladı, yanaqlarından öpti.

— Köçip keldiñizmi? — dedi .

— Ebet. Endiden soñ Vatanğa musafirlikke kelmek mümkünmi? — cevaplandı Gülsüm.

— Mümkün degil. Lâkin keleler... Keç, otur.

— Alâ daa musafirlikke kelip ketkenler barmı?! — taaciplendi Gülsüm divanğa çöker eken.

— Barlar... Yüreler yollar içinde.

— Halqımıznıñ arasında hucur adamlar bar, e... Bir-birlerine yaqınlaşmağa istemeyler.

— Sen daa mindaki hucurlıqlarnı körmediñ. Oturıp tur. Men bir qave pişireyim. Soñ laf etermiz... Körüşmegenimizge tamam sekiz yıl oldı, — dedi Gülçere musafirniñ aldındaki masa üstüne qave ketirip qoyğan soñ. — Qana, buyur.. Başta sen Özbekistan haberlerini ayt. Soñ men mindaki yañılıqlarnı söylerim... (İ. Abduraman)

1. Qayd olunğan terkipli fiilni talil etiñiz, em imlâsına köre netice çıkarıñız.

2. Böyle (-qanda) fiil şekilleri, yuqarıda berilgen Y. Temirqayannıñ şiirinde sıq rastkele. Olarnı yazıp alıñız. Terkibine köre talil etiñiz. Yer kelişiniñ yalğamaları fiil şeklinde qullanılğanda bam-başqa mana bildirgenine emiyet beriñiz.

4-iş. Aşağıdaki mürekkep fiillerni cümlede qullanıñız.

Devam etmek, raat emek, zarar olmaq, hayır olmaq, üküm etmek.

5-iş. Mürekkep ve terkipli fiillerni tapıñız. Olarnıñ manasını añlatıñız.

I. Muradasıl qartqa sağlıq sorap kelgen qomşusı Settar qart:

— Bir qorantada qarı-qoca yahşı , muabbet yaşaylar, — dep laf açtı ve devam etti: — Yaşayış ketişatında er şey ola. Munasebet de birden, beklemeden öz-özlüginen mürekkepleşip, büs-bütün menfiy tüs ala bile. Bu vaqıtta qocası digerine köz etip, qadınını incıtması mümkün... Ömürni yaşamaq qolaylıqnen olmay. Yahşısı böyle allarnı özara çezseler ne olur eken? Böyle işlerge din erbaqları baş qoşsa güzel olur edi.

— Ya, toqta, Settar, olar da çeşit-türlü yaşta olalar da? Yaş insan bu aile meselesinde ne añlay bile? Bu kelişmez, deyim.

— Quran-ı Kerimde episi bar. Yaşmı, qartmı, onıñ emiyeti iç de olmay, çünki Alla Taalâ bularnıñ episini bizge çoqtan bildirdi. (G. Dermenci)

• *‘Olmaq’ filine diqqat etiñiz. Onıñ manası ve cümledeki vazifesine köre netice çıqarıñız.*

II. ...Olar bayağı vaqıt subetleşip oturdılar... Közleri ögünde qaranlıq içinde açlıqtan çekişeyatqan balaları **canlanmaqta ediler.** Çoqqa barmay er kes tındı, oturğan yerinde yuqlap qaldı. Alime bütün gece yuqlamay, balalarını tüşünip çıqtımı, yoqsa olarnen bağlı tüşler kördimi, añlap olamadı. Lâkin yarı gecede körge tüşünü pek aydın hatırlap qaldı. Qocası oña qalpağı içinde qanatçıqları solpırap qalğan, yarı tiri, yarı ölü alında yatqan bir qaç çipçeçik berdi:

— Alime, olar pek üşügenler, pek azaplanğanlar. Sen olarnı baq, ölümde qurtar, — dedi. Alime oña bir şeyler aytmaq istedi, lâkin yetiştirip olamadı. Qocası birden ğayıp olıp keti. O, çipçeçiklerni deral qalpaq içinden çıqardı, suv berdi, er birini nevbet-nevbetnen avuçu içine alıp, bir şeyçikler aşattı. Kene suv berdi. Olarnı yanayatqan sobanıñ yanına alıp bardı, qızınmalarına yardım etti. Birazdan soñ çipçeçikler yavaş-yavaş başçıqlarını köterip başladılar. Qanatçıqlarını cıyıstırıp, öz bağırlarına bastılar. Yerlerinden turdı ve ev içinde dolandılar. Çivildeştiler. Sarı, tendürist, dülber çipçeçiklerge çevirildiler.

Lâkin bir daneçigi öyle de, qanatçıqlarını solpıratqan alda, yatıp qaldı. (Ü. Edemova)

- *Qayd olunğan filniñ zamanını tayin etiñiz.*
- *Emir meylinde fillerni tapıp, tüslendiriñiz.*

6-iş. Metinni oquñız. Qayd olunğan fiillerni yazıp alıñız, soñ, nümü-nege esaslanıp, talil etiñiz.

Nümüne: güzelleşe — fil, sade şimdiki zaman, 3 şahıs, teklikte, ortaqlıq der., ikâye meylinde, haber vazifesinde.

Baarde tabiatnı közetüv

Baar kelgeninen çevre-etraf **uyana**, çeçek açā, daa da çoq **güzelleşe**. Tabiat yavaş-yavaş yañarıp **deñişse** de, kün sayın bu deñişmelerni közetmek mümkün. Baarde küneş daa çoq **qızdırmağa başlay**, kün uzana. Qar irip başlay ve anda-mında baar ırmaçıqları **aqa**, tamçılar **tamp başlay**. Ava ise **deñişip tura**, de küneş **parılday**, de küçlü yel **üfüre**.

7-iş. Oquñız. Fiillerni (şu cümleden terkiplilerni ve fiil şekillerini de) yazıp alıñız. Olarnıñ derecesini belgileñiz.

Baar

Baar kelgeninen tabiat uyana, çevre-etraf yavaş-yavaş canlanā. Tabiat aşiqmadan deñişip başlasa da, kün-künden yañarıp kelgeni, dülberleşkeni közge çarpa. Baar kelgeninen küneş daa

da parlaq yanmağa başlay, künniñ uzunlığı arta, qar iriy, irmaçılar aqa, töpelerden tamçılar tama. Ava daima deñişip tura, de parlaq küneş yana, de küçlü yel üfüre.

8-iş. Oquñız. Qayd olunğan fiillerniñ derecesini tayin etiñiz. Zamirlerni tapıp, olarnıñ da çeşitini tapıñız.

İnsan tabiat aleminen balalıqtan tanış olğanı kibi, bitmez-tükmez şiiriyet alemi de közü ögünde balalıqtan **açıla**. Er kim tuvğan tabiatnı özcesine köre ve is ete: etraftaki dülberlik kimnidir pek **tesirlendire**, kimdir ise oña sakin baqa. Bu da insannıñ şahsiy meyilligine (*індивідуальна схильність*), ösken müiti (*середовище*) ve terbiyesine bağıdır. Şiiriyette de aynı... Şiiriyetni kerçekten sevgenler, ömürinde bir bediyy satır yazmasalar da, er bir beyitni is ete bileler (*відчувати*), tabiatnıñ güzelligine pervasız baqıp olamaylar. Şiiriyet oquyıcınıñ qanına siñe. Şiirler oqumağa sevseñiz, demek, şiiriyetni de sevesiñiz.

Seyran Suleyman

• *Tesirlendirmek sözüniñ mürekkep çiftini teşkil etiñiz.*

9-iş. İfadeli oquñız. Terkipli fiillerni yazıp alıñız.

Baar kene kelip yetti diyarğa,
Töpemizde ap-açıq kök pek teren.
Yutıp küneş nurlarını şu ara
İrip ketken bulutlar kök yüzünden.

Riza Halid

25-inci afta

Navrez

Riza Fazıl

Buvlaňan topraqqa sançılsa saban,
 Çöllerge qoyların aydasa çoban.
 Sevinem körip men Navrez kelgenin,
 Ayatnı selâmlap küneş külgenin.

Navrez — o tarlağa birinci adım.
 Yürekten sezdire hoş yemek dadın.
 Navrez — o ilk baar bayramı bizde,
 Eň hoşnut duyğular başlay Navrezde.

Şu künü dünyağa suqlanıp kezem,
 Er yerde ilk baar qoqusın sezem.
 Navrez o — ketire yurtqa yaraşıq,
 Men oña yaşlıqtan olğanım aşıq.

LUĞAT:

aşiq olmaq — *закохатися*
 buvlanmış topraq — *земля*
волога, з випарами
 dünyağa suqlanmaq —
захоплюватися світом

hoşnut duyğular — *найкращі*
(приємні) почуття
 hoş yemek dadı — *очікування*
гарного врожаю
 yaraşiq — *окраса*

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni diñlenip oquñız. Şiirni oquğanda, sizge angi tabiat levhaları körüne? Şair nege sevine? Navrez ne vaqıt kele? Navrez adamlarğa neni sezdire? Ne içün Navrezge ilk baar bayramı deyler? Baar insanlarğa nasıl hoşnut duyğular bağışlay? Şair tabiatda kezingende nelerni seze? Navrez yurtumuzğa ne ketire? Fikriñizce, şair ne içün Navrezge aşiq olğan? Halqımız daa nasıl baar bayramlarını qayd ete?
2. Siz oquğan şiir ne aqqında? Cümleni devam etiñiz.
Şiir, insanlarğa eyi duyğular bağışlağan ...
3. Şiirniñ baş mevzusını bildirgen variantnı belgileñiz.
 - a) Baar kelgeninen yurtumuzğa Navrez de kele, o bizni tabiat bağrına çıqmağa, baarde yapılacaq işlerge azır olmağa çağıra.
 - b) İnsanlar özünüñ aqiqiy tamırları — tabiatqa intılır, özünüñ ve etraftaki açılğan ömürni can-yürekten severler.
4. Şair tabiatnı şiirde nasıl tasvirley?
 - a) köterinki ruhta, mücizeviy;
 - b) adiy, er vaqıttaki kibi turmuştaki, renksiz.
5. Şiirni ğayrıdan oquñız. Angi dörtlükni begendiñiz?
6. **Ev işi:** Riza Fazılñıñ 'Navrez' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz.

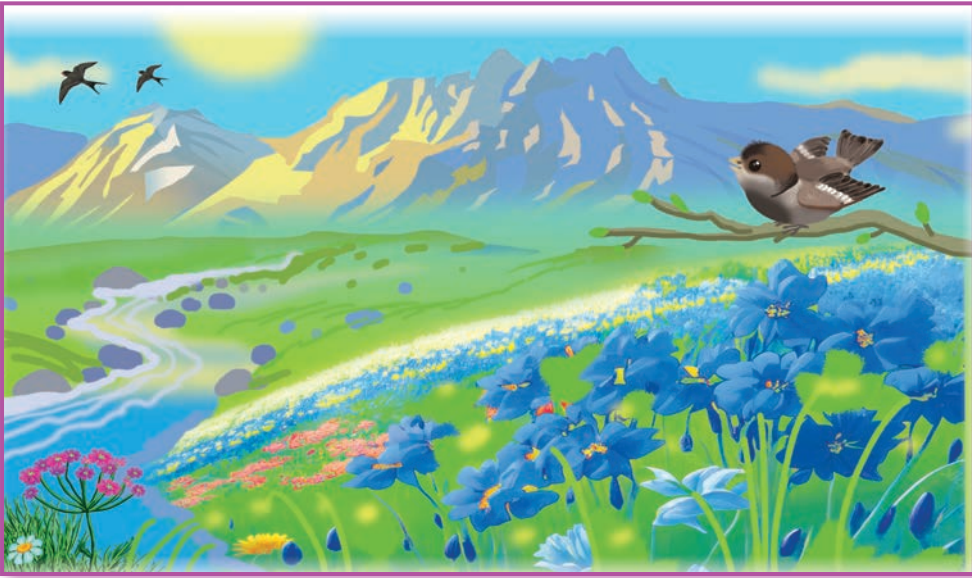
MUSTAQİL OQUV İÇÜN**Navrez**

Reşid Murad

Dereler, qırlarğa baarnıñ mücesi —
 Birinci selâmı navrezler keldiler.
 Çimenler uyandı: quş sesi, quş sesi,
 Kök küldi, küldi yer.

Türküler yan-yana nasırlı ellernen
Bağçevan tebessüm bağına şeň kele.
Qavalniň, özenniň nağmesi yellernen,
Aq başlı dağlarğa yüksele, yüksele.

Baarniň, topraqniň birinci selâmı,
Birinci çeçegi, mucizesi — navrezler.
Köylüniň bayramı, kedayniň ilhamı,
Navrezni sevgenler yengil iş sevmezler.

LUĞAT:

baarniň mucizesi — *весняне
диво*
çimenler — *тут: луки*
dere — *гірська долина*

kedayniň ilhamı — *натхнення
поета-пісняра*
nağme — *мелодія, наспів*
nasırlı — *мозолистий*
qır — *стен*

SARF

Fiil: pekitüv ve umumiyleştirüv

1-iş. Metinni oquñız. Onda tabiatnıñ angi deñiřüvi aqqında söz yürütile? İnsannıñ ömründe şu deñiřüvnen bağlı künlerniñ emiyetini añlatıñız.

Qadimiy zamanda adiy adamlar esasen ziraatçılıqnen ođ- raşqanlar. Bol bereket almaq için boğday ne vaqt saçılđanı, topraq ne vaqt sürüleceğini, bereket ne vaqt cıyılđanı, yađ- mur ne vaqt olacağını, ayaz ne vaqt kelegeğini bilmek kerek ediler. Buniñ için adamlar avalar, mevsimler nasıl deñiřip tur- đanı diqqatnen közetip kelgenler, ava nasıl yağacağını ögün- den bilmege ögrenenler. Bütün bu közetüvler halq taqviminde öz aksini tapqan. Halq taqvimi asırlar devamında şekillengen ve küneřniñ vaziyetine köre meydanđa ketirilgen. Baardeki ve küzdeki künnen geceniñ teñligi, qıştaki ve yazdaki küneş turuşı künlere esas künlere sayılđanlar.

• *‘Halq taqvimi’ añlamını tayin etiñiz.*

• *Yaşağan yeriniñnen bağlı ‘taqvim’ni tiziñiz. Buña tabiat deñiřmelerine esaslanaraq, baarde ve diger yıl mevsimlerindeki hususiyetlerini añqlañız.*

2-iş. Metinni oquñız. Metinden halq bayramları aqqında bilgile- riñizni hatırlañız.

Qırım tatar halqınıñ bir qaç mevsimiy bayramı bar.

Mart 21-de — baardeki künnen geceniñ teñliginde — **Navrez** bayramı qayd etile. Mayısniñ birinci cumaertesi küni — **Hıdırlez** bayramı keçirile. Sentâbr 21-de — küzdeki künnen geceniñ teñliginde — **Derviza** bayramı keçe. Dekabr 22-de — yılınıñ eñ uzun gecesinde — **Yıl gecesi** qayd etile.

İnsannıñ ömrünü bayramlırsız tasavur etmek mümkün de- gil. Olar halqınıñ ayatını, eski zamanlardan şimdiki küнге qadar, qavrap alalar.

• *şu bayramları siz nasıl keçirgeniñiz aqqında ikâye etiñiz.*

3-iş. Metinni oquñız. Metinde berilgen resmiy malümatqa bilgiler qoşmağa tırıřıñız. Halqımız arasında Navrez bayramı nasıl olup keç- keni aqqında sorařtırıñız ya da İnternet vastasinen tapıp baqıñız.

Navrez

Bu baar bayramı ziraatçılıqnen bir devirde peyda oldı. şu- nıñ için bu bayram ziraatçılarnıñ baş bayramı sayıla. Bu bay-

ram halqara seviyede tanılıp, *BMT* bayramlar taqvimine de kirsetildi.

Fars tilinde ‘navrez’ — ‘yañi kün’ demektir. Baar kelgen soñ sıcaq künler de kele, tabiat uyana, güzelleşe. Navrez tabiatnıñ ğayrıdan tiklengenini, yıl bol bereketli olacağına ümütüni temsil ete.

4-iş. Metinni diqqatnen oquñız, onda berilgen nasiatlarnı yazıp alıñız. Aqlıñızda tutuñız.

Baar keldi

Baar keldi. Üylede küneş ep yüksekçe köterile, ziyade qızdırıp başlay. Künler ep uzanalar. Yer qardan arına. Dereler boylap ırmaqlar aqalar. Özenlerniñ buzu irip başlay.

Qıştan soñ sen yengil kiyinmege isteysiñ. Sıcaq urbalarnıñnı çıqarmağa daa aşırma. Avası daa suvuq. Suvuqlanıp hastalanmaq mümkin. Areketli oyunlar içün quru yerlerni sayla. Muqayt ol, ayaqlarnıñnı sılatma. Eger de sılatqan olsañ, aman evge barıp, ayaqqaplarını ve çoraplarını deñiştir.

Bağçada, bostanda, azbarda büyüklerniñ işlerine yardım et.

Baarde çoq kezınmege isteysiñ, amma kün tertibi aqqında unutma.

5-iş. Şiirni ifadeli oquñız.

Erte baarde

Ayaz endi ökelenmey, yuqlap qalğan,
Ve terekler yeşil renkke sevda olğan...
Tek yaş emen pıtağına qonğan torğay:
— Beşiktem! — dep, öz-özünü sallap yırlay.

Riza Halid

** Şiir ifade etken levhanı sözler ile añlatıñız. Sizde erte baar manzarası angi teesurat ve körünişler doğura?*

26-ncı afta

Tutıp alınğan Vatan

Tair Halilov

Povestten parça

Dam töpesinden aqrın söngen qızıl çabaqnı seyir eter ekenim, men dünyanıñ ğayet keniş ve qocaman, sır tolu olğanına taaciplene edim.

— Ne yapasıñ damda, tez tüş, baqayım! — apansızdan anamniñ telükeli davuşını eşitip, seskendim.

— Anaçığım, küneş sabağa qadar qayda saqlana, ya?

— Ne dedim saña? Tez tüş damdan, — tekrarladı anam ve sualimni eşitmegen kibi cevapsız qaldırdı.

— Kerçek, anaçığım, aytsa, qayda küneş coyıla, ya?

— Büyük olsañ bilirsñ.

İşte, er zaman böyle. Er bir pıtraqlı sualime şu cevap. Ne zaman büyüycem de meni meraqlandırğan suallerime cevap bulacam. Eh, anam, anam... Bilgen olsaydıñ, meni qıynağan suallerge men şimdi cevap bilmek isteyim.

— Rica etem, muqayt ol, — dedi anam tıñç, mulâyim tavur ile. — Aşıqma, yavaş tüş.

Ayaqlarında ezilgen porsuna pötükler, üstünde ipranğan, ufaq çeçekli ince yaz anteri, beyaz qıyıqnen sarğan çalarıp başlağan başını yuqarı köterip, o, diqqat ve telâş ile maña baqmaqta edi.

Men yılmaydım. Qollarımnen qısqaç kibi merdivenge yapışıp, sırtıma aylanıp, damdan tüşe başladım. Yalınayaq ayaqlarımni uzata berip, zar-zornen ağaç basamaqlarına yetkize edim.

— Elleriñni biraqma saqın, qaviy tut. Başta sağ ayağıñni uzat, endi sol ayağıñni bas... Avle, işte. Aferin! — dep oynay ve qandıra edi anam.

Oña yaqınlaşqanda, çabikle qoltuqlarımdan tutup, köterip alıp, muqaytılıqnen yerge bastırttı. Soñ ögüme tiz çökti de, közlerime baqtı.

— Damğa bir daa çıqma. Yahşımı? Sen daa küçüksün, — dep tenbiyeledi ve piyazladı: — Alla saqlasın! Saña bir şey olsa — ölerim. Ondan haberiñ barmı?

— Bağışla, anaçığım, başka çıqmam. Vallai-billâi, çıqmam, — dedim.

— Yür, sığırnı sağmağa yardım etersiñ, — dep elimden tutıp, süyrekledi.

Yarım qopqa cıllı suv alıp, aranğa kirdik. Sığırımız yaqında buzavlağan edi. Sağmazdan evel anam sığırnıñ aldına bir quçaq qoqulı taze piçen qoydı ve davul kibi yelinini cıllı suvnen yuvıp, temiz beznen sürtip qurutqan soñ, astına boş qopqa cılıştırdı da, eki elinen sağıp başladı.

— Dur, qıbirdama! — bazıda qıçıra anam sığırğa ve maña muracaat ete:

— Çibinlerni quv!

Men evel-ezelden azırlağan yeşil yapraqlı pıtaq ile ayvannıñ üstüne qonğan çibinlerni ve sonalarnı quvam.

Süt aqımları dız-dız etip qopqa tübüne urula, köpüre. Ki-mer sığır qılıqlı, tentek ola, özünü sağdıra, qopqa sütkе tolğan soñ, beklemeden tepip, qopqanı avdara, sütni yerge töküp taş-

lay. Bizimki öyle osal tabiatlı degil. Sağıp bitirgence öğüne qoyulğan piçenni qıbırdamay aşay turğan, tek uzun quyuğunu sallay berip, cansıqıcı çibinlerni quva. Lâkin anam bütün sütünü sağmay, buzavğa da qaldıra. Qopqa köpürgen bem-beyaz cıllı sütke tolğan soñ, buzavni çezip anasına yibere. Buzav tiz çökip, qalğan sütünü toyğance eme.

Evge kirip, sağılğan sütüni eki-üç qatlı temiz maramadan süzgen soñ, anam maña bir meşrebe tolu taze cıllı süt bere. Men ağızımı sütke batırıp, dudaqlarımı yalay-yalay içem.

— Daa bereyimmi? — dep soray anam.

— Yoq. Toydım.

LUĞAT:

aqırın — *повільно, поступово*

cansıqıcı — *надойшливий*

çabikle — *швидко, жваво*

ıpranğan — *зношений*

mulâyim tavur ile — *ніжним*

тоном

osal tabiatlı — *з поганим*

характером

pıtraqlı sual — *складне питання*

porsuna pötükler — *взуття з*

парусини

qılıqlı — *з характером*

qısqaç kibi — *як кліщ*

qızıl çabaq — *вечірня зоря*

seskenmek — *здригнутися*

telükeli — *стурбований*

tenbiyelemek = *тенбилемек* —

давати настанови

vallai-billâi — *ію-богу, клянуся*

yılmaımaq = *külümsiremek* —

посміхатися

Sual ve vazifeler:

1. Metinni oquñız. Suallerge cevap beriñiz.

Baş qaraman nelerge taaciylene edi? Oğlanıñ pıtraqlı suallerine anası daima nasıl cevap bere turğan? Eserde baş qaramanıñ anası tasvir etilgen parçanı tapıp oquñız. Oğlan damdan nasıl etip tüşti? Bala yerge tüşken soñ, anası öni neler dep tenbiyeledi? Ana öz oğlunu ne içün cezalamadı? İkâyede ana öz oğlunu yürekten qayğırğanını tarif etken cümleleri tapıñız. Ana balasını elinden tutıp, qayda alıp ketti? Aranda ana ne yaptı? Ya oğlan? Olarnıñ sığırı nasıl ayvan edi? Qopqa cıllı sütke tolğan soñ, ana ne yaptı, balasına ne berdi? Parçada kimniñ adından söz yürsetile? Parçanı begendiñizmi? Oğlanıñ angi tabiat çizgileri onı anasından afu soramağa mecbur etti? İkâyede tasvir olunğan

vaqialar qayda keçə: Qırımdamı ya da sürgünlüktemi? Ne için bu fikirdesiniz? İkâyeden parçanı oquğanda nasıl levhanı köz ögüne ketirdiniz? İkâyeni oquğanda sizde nasıl duygular peyda oldı? İkâyede öz ayatınıznen teñeştirile bilecek yerleri barmı?

2. Aşağıda berilgen fikirlerni oquñız. Qaysı birinen razısınıñız?
 - a) Anaların episi öz balalarını seveler. Bunu aqılta tutmaq ve anaların qadrine yetmek kerek. Balalıq pek acayip bir devir, onda baht ve samimiylik çoqtır. Balalıq çağımızğa qayıp olmasaq da, hoş hatırlavlar daima biz ile qalmaqtalar.
 - b) Balalar bahtlı olması için anaları oların yanında olmalı. Bala öz anası yanında özünü bahtlı duya, etraftaki alemge baqıp quvana. Ananın sınırsız sevgisinden bala baht tapa.
 - c) Analar daima öz balalarını qayğırılar. Olar öz evlâtların amanlığı için elinden kelgenini yapalar. Balalar ösken soñ tuvğan evlerini, aziz analarını unutmaylar.
3. Ana obrazınıñ tarifini öz sözleriniznen devam etiñiz: alçaq-göñüllü insan, merametli, oğlunu qayğıra ...
4. Eserniñ bu parçasını bir daa oqumaq ister ediñizmi? Ya devamını bilmek?
5. Sinonimler sıralarını oquñız, aqlınızda qaldırınız: *yılmamaq — külümsiremek; tenbiyelemek — nasiat etmek;*
6. **Ev işi:** Metinni tafsilatlı ikâyeye etiñiz, eser qaramanlarınıñ portretlerini ağızaviy şekilde tarif etiñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Ana — eñ aziz insan!

Seyran İbrahim

Ana — evniñ çırağı,
Onıñ sönmez ocağı.
Sofraların bolluğı,
Evlâtların toqluğı.

Ana — Yurtnıñ diregi,
İnsanların melegi.
Çeçeklerniñ qoqusı,
Cennetniñ hoş qapusı.

Ana — küneşniñ nuru,
Özenlerniñ köpürü.
Deñizlerniñ yalısı,
Saba o, Tañ yıldızı.

Ana — bu raatlıq, quvanç,
Ağır künde o tayanç.
İnsanların ilk sözü,
Tebessüm saçqan közü.

Ana — bu tınçlıq evi,
Bitmez-tükenmez sevgi.
Geceniñ aynenisi,
Tatlı, şifalı sesi.

Ana — ayat bahtlığı,
Qorantanıñ baylığı.
Meyvalarınıñ şırası,
Merhametlik deryası.

Ana — qışnıñ sobası,
Yazda terek taldası.
Ömür yolunda yoldaş,
O, em dost, em arqadaş.

Ana — bu nazik eller,
Sakinleşir sert yeller.
Evlâdı için derman
Ana — eñ aziz insan!

LUĞAT:

bitmez-tükenmez —
нескінченний, без кінця-краю
derman — *ліки*
melek — *ангел*
merhametlik deryası — *річка*
милосердя

sakinleşmek — *затихати*
talda — *тінь*
yoldaş — *супутник*
yurtınıñ direği — *тут: основа*
життя

SARF

Malümatnıñ doğrulığı ve aqiqatlığı. Akademik insafıq.

Plagiat. İnsannıñ añını malümat yardımınen aldatıp idare etüv

Doğruluq, aqiqatlıq, insafıq, aldatma — bularnıñ episi insannıñ umumiy medeniyetine baqlıdır. Teessüf ki, eñ-evelâ edepnen baqlı müim aneler, zemaneyiy yaşayışımız da büyük telükege oğradı. Doğru sözni, aqiqatnı aytmaq ve onı qorçalamaq ket-kete qıyın ola, atta o, özünüñ manasını ve qıymetini coya. Qonuşuvda kiyikler arasındaki kibi biri-birini qullanmaq, şunen idare etmek tırışıla. Malümat edepke, terbiyege baqmay, atta utanmay qullanıla, bazıda malümatqa yalınız qullanuv tarafından qıymet kesile. Hususan, neticege irişeyik dep, türlü tarzfenlikler (tehnologiyalar) uydurıla.

Bularnıñ episi cemiyetniñ er angi seviyesinde qanun-qaidelerniñ bozuluvına ketire. Bu vaziyet de, milletimizge has olğan ve eñ ağır devirlerde qorçalap olğan nesiller arasındaki baqlar-

nıñ üzülüvine, yani ana-baba öz balalarinen añlaşmamazlıqlarına ketire bile.

Şunıñ içün biz qonuşmaqnıñ esas vazifesini daima hatırlamaq kerekimiz. O, qonuşuv yardımınen özara küreşmek, idialaşmaq, dava etmek degil, **añlaşmaq, bir fikirge kelmek, barışmaq, eyi işdeşlik tizmek, muabetlik esasında dostluq munasebetlerini doğurmaqtan** ibarettir. Buña siz: 1) künde körgen ve oqulğan eserlerde hatırlatılğan eyilik ve kemlik ne olğanını unutmamalısınız; 2) birevni bir şeyde qandırğanda, başta bu aқиqatmı yoqsa aқиqat olmağanını dos-doğru añlap, soñ bir şey açılamaq, meydanğa çıqarmaq kereksiz, çünki ayılğan sözlerge endi siz de mesüliyetlisiz. Şunıñ içün ayılğan şeyleriñiz birinciden **aq söz, aқиqat** olmalı.

Mesele daa şundadır ki, qonuşuvda sıq diger insanlarnıñ duyğuları (saranlıq, eyilik, küncülik ve dig.), olarnıñ nuqsanı (yetişmemezlikleri) köz ögüne alına, bunıñ esasında da netice çıqarıla ya da olar qullanıla. Mına böyle edepten tış, yani qonuşuvda bir insan aldatmağa tırışqanını añlatılğan kibi vaziyetke **aldatıp idare etüv** (*manipulâtsiya*) deyler. Subetdeşke aқиqat ve insaf ile munasebette bulunğanlar ise aktual malümat berirler.

Aşağıda eki türlü usulnıñ çizgilerine diqqat eteyik:

Aldatıp idare etüv	Aktual malümat berüv
Yalan. Adam aynecilik usullar qullana, qılına, özüni er taraftan yahşı köstermege tırışsa, öz duyğularını pek saylap, vaziyetine köre ifade ete.	Aқиqat, aydınlıq. Er angi alda özüni tutıp qala (<i>трусмає себе в руках</i>)
Añsız (tez yorula, beze). Ayatnıñ qıymetine barmay. Tek istegenini köre ve eşite.	Añlı (seslene, meraqlana, ayatnıñ qıymetine bara). Tek özüni degil, digerlerni de köre ve eşite. Daima şahsiy fikri bar.
Er şeyni nezaret astında tuta (sınırlana, eñqastan yapa). 'Ömrü bir oyundur'. Tıştan pek raat körüne, bunı o, raqiplerden öz planlarını saqlamaq içün yapa.	Serbest (bir de-bir şeyni öz başına, açıq yapa bile). O, öz yaşayışınen özü yaşay, birevge bağılı degil.

Aldatıp idare etüv	Aktual malümat berüv
Edepsiz, utanmaz, yüz­süz şeyler yapa bile; ne özüne, ne dige­rlerge inanır. Adamları ekige böle: o, özü nezaret etkenlerge ve onı nezaret etkenlerge.	Özüne, eyilik ve aqıqat bar olğasına işana, inana.
Öz-özünü ürmet etmez, doğru qıymet kesmez. Faydalı tenqitni 'yüregi almay/tartmay (qabul etmey) (<i>болісно реагує</i>). Nuqsanları (<i>недоліки</i>) onı qozğalay, o, olardan qorqa.	Özüne yüksek qıymet kese (özünü ürmet ete, menlik duyğusınıñ saibi). Özünü olğanı kibi tasavur ete, bir de-bir yerde öz zayıflığını tanıy, sağlam tenqitke sakın, atta minnetdarlıq ile tesir ete. Özünüñ ve dige­rlerniñ nuqsanlarına çıdamlı baqa.

İnsan em özüne, em de dige­rlerge köre tek ***ışançsızlıq*** ve ***sevme­mezlikte*** aldatıp idare etilüvlerge berile. O, özünüñ ruhiy vaziyetini saqlamağa tırışqanda, telükeden qurtulğanda ve er angi qıymetiniñ sayesine eminlikli (ruhiy ve maddiy) sağ-selâmetlikke yetkende, er kesten yalınız maqtavlar eşitmek istegen­de de oña berile. Aldatıp idare etüv şunuñ şaatı ola, şunu köstere ki, şöyle adamlar özleriniñ qadirine yetmeyler ve maneviy medeniyetniñ saibi degiller. Aqıqaten ep ögge ilerilemege intilğan insan öz elinde birevni tek vasta olaraq körmez.

Oquv esnasında iştirak etkenlerniñ episi, oquv vaqtında bir edep esasları ve qanun-qaidelerine boysunmalılar. Tamam şu alda oquv neticelerine ve ilmiy irişüvlerge işanç doğurılır. Buña **akademik insaflıq** derler.

Eger bir de-bir işte, faaliyette birevniñ işini alıp-qullanıp, özünüñki dep kösterilse, bu alda ise hırsızlıq aqqında söz yürüti­le. Çünki insan birevniñ müellifliğini özümüñki dep bildirecek ola. Buña ise **plagiat** derler.

1-iş. Aşağıda berilgen vaziyetlennen tanış oluñız. Olarnıñ qaysıları aldatuv (manipulâtsiya), qaysıları aqiqat sayılır?

1. Siz ocañızni Ocalar kününen/Doğğan kününen hayırlaysız da, ondan soñ yahşı baalar soraysız.

2. Siz hastalandıñız, tedaviylengen soñ da, yahşı baalar almaq içün, er şeyni pek tez ögrenecek olasız.

3. Siz sınıfdaşıñızğa: ‘Sen o qadar yahşı oquysıñ, vazifelerini becerip, alâ baalar alasıñ. Men episi bir öyle yapamam. Menim de derslerimni baqmazsıñ, maña nezaret işlerini köçürmege bermezsiñmi?’ kibi muracaatnen bulunasız.

2-iş. Öz sınıfdaşlarıñızğa 3–5 nezaket sözüni derste seslendirmege azırlanıñız. Sınıfdaşlarğa ise edep ile cevaplanmaq kerek olur.

3-iş. Eyi işlerniñ qaysı birinde edep tarafları aşağı tüşürile?

1. Bir yıl evel sizge tanışsıñız, dostuñız pek yardım etken. Siz oña minnetdarlıq bildirecek oldıñız. O ise vazgeçti. Daa bayağı vaqt keçken soñ o, sizni qıdırıp, yardımınıñızğa muhtac ola ekenligini siz eşitesiz. O qadar vaqt keçken soñ, men ne oña yardım eteyim, öz-özüne er şey çezilir dep, siz ‘saqlanacaq’ olasız.

2. — Selâm! Sen esaptan meseleni çezdiñmi?

— E, çezdim, bütün aqşam oturıp, zornen çezip oldım.

— Ber maña da aysa, derskece defteriñden tez yazıp alayım.

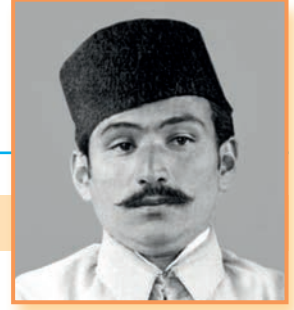
— Bilmeyim, men tunevin o qadar çekişip, bütün aqşam onıñ üstünde oturıp-çalışıp, başqa bir fenden vazifelerini becerip, misal içün tarihtan cedvelni tizip yetiştiramadım... Em saña keçken sefer bergenim aqlımda.

— Ya mesele nede? Tarih — esap degil, men onı yaptım. Mına, al. Keçken sefer bergeniñden ne fayda aldım? Meni episi bir soramadılar.

Neden bilmem, maña canı ağıra? Men oña: ‘Yardım et!’ dep aytam, o ise: ‘Keçken sefer yardım ettim, sen ise teşekkür bile bildirmedin’ dey. Men ise: ‘Ya nege? Bir faydası olmadı da! Em 10–15 daqiqalıq iş edi de. Men bellesem, birev özünü pek yüksek tuta ve sarf etken vaqtına pek yüksek qıymet kese öyle ufaq-tüfek şeylerde’.

27-nci afa

Köylüniñ şanı

Memet Nuzet

Taň açılıp, küntuvuştan
Caltırap kün doğğanda,
Çeçek, köget çıq suvuman
Başlarını cuvğanda,

*kündoğuştan
yıldırap
çıq suvunen
yuvğanda*

Talğın celmen tolqınğanda
Örüşte oñ boğdaylar,
Canlanğanda bağ-bağçalar,
Baqırışqanda torğaylar,

*yelnen
qıçırışqanda*

Oğraşır qart, caş ep köylü
Mutlaq bir iş peşinde,
Ya bostanda, ya bağçada,
Ya tarlalar içinde.

yaş

Qattı berçli qollarında
Çapası ya leskeri,
Yorulmadan çalışır bu
Qara hizmet askeri.

Terledikçe, mañnayından
Terin silip taşlarlar,
Az oturıp cal eter de,
Kene işke başlarlar.

mañlay

yal eter

Tarla, bostan, bağ ve bağça —
Köylülerniň canıdır.
Bu şeyleri tımar etmek —
Olarň bir şanıdır.

LUĞAT:

berçli qollar — *руки у мозолях*

cal etmek = yal etmek —

перепочити

çара — *сапка*

gülletmek — *перетворити на*

квітник

küntuvuş = kündoğuş — *схід*

maňnay = maňlay — *лоб*

oň boğdaylar — *гарний урожай*

пшениці

örüş = otlaq — *пасовище*

şan — *добре ім'я*

talğın — *стомлений*

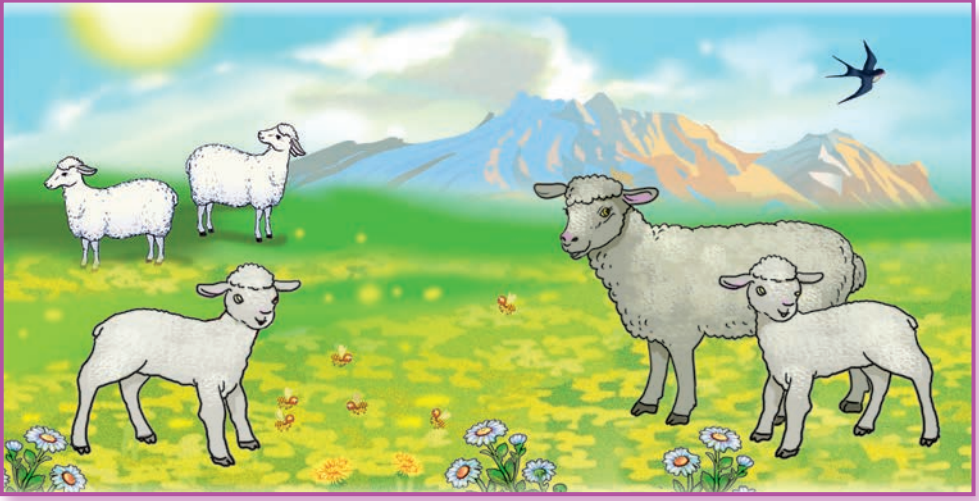
tımar etmek — *обробляти*

Sual ve vazifeler:

1. Qart-yaş köylüler bostan, bağça, tarla işlerini ne zaman başlaýlar? Köylüler saba pek erte turıp çalışmağa başlaýanları aqqında satırları tapıp oquňız. Olar köyde ne işnen oğraşalar? Köylüler nasıl iş aletlerinden çalışalar? İnsanlar nasıl çalışalar? Angi sutunde köylüler baş kötermey, talmay-usanmay çalışanları aqqında tarif etile? Köylülerniň canı nedir? Adamlarıň şanı nede? Vaqıalar evelki devirde olıp keçkenini şiiirde angi satırlar tasdiqlaylar?
2. Şiirniň baş mevzusını ifadelegen satırını belgileňiz.
 - a) Köylülerniň emegi er vaqıt, hususan eski zamanlarda pek ağır edi. Adamlar nasıldır neticelerge irişmek içün çoq ve ğayretnen çalışmaq gerek ediler.
 - b) Topraqta çalışmağa sevgen adamlarıň episi büyük neticelerge irişeler.
3. Şiirde şive sözleri çoq. Olardan angileri sağda berilgen sözlerni aňlatalar? Oları çift-çift oquňız.
4. 'Qara hızmet askeri' dep kimlerge aytalar?
 - a) qara topraqta çalışqan insanlarğa;
 - b) ağır tarla işlerinen oğraşqan köylülerge.
5. **Ev işi.** Memet Nuzetniň 'Köylüniň şanı' şiiirini ifadeli oquňız, ezberleňiz. Mündericesini öz sözleriňiznen ikâye etiňiz.

Yazda

Memet Nuzet

Ketkenden soñ halq bezdirgen yaman qış,
Baar kelip, otqa, çöpke can berir.
Toplaşırlar küzde qaçqan alay quş,
Yeşerirler çöller, qırlar, dereler.

Papaziye, melevşeler qoqurlar,
Başın egip, bir-birine sallanıp.
Köp quşçıqlar lânet, qarğış oqurlar,
Körip cürgen qırğıylarını, avlanıp.

papadiye

yürgen

Qarılğaçlar avuzıman uy qurar,
Teran türtseñ, tüsecekke oşatıp.
Lâkin üyler iç bozulmay, köp turar,
Bozmasalar yaman ballar, taş atıp.

*ağızinen ev
tekaran
evler*

Balqurtçıqlar bağçalarnı dolaşıp,
Çeçeklerge saylap-saylap qonarlar.
Öz arası vızıldaşıp, talaşıp,
Kelir qışqa, bal toplaş, bir oñarlar.

Qurt-qırmısqa allı-alınca oğraşp,
 Üyelerine keçinmesin toplarlar. *evlerine*
 Qart qoylarman caş qozular mañraşp,
 Keñ örüşte cayray berip otlarlar. *yaş*

LUĞAT:

alay quş — *всі птахи*
 allı-alınca — *по можливості*
 cayramaq — *жити привільно*
 keçinme — *прожиток*
 kelir qışqa — *на майбутню*
 зиму
 mağramaq — *мекати*
 oñmaq — *досягати успіхів*

qarılğaç — *ластівка*
 qırğıy — *яструб-*
перепелятник
 saylap-saylap — *відбираючи*
 talaşmaq — *гризтися*
 teran = tekaran — *небагато,*
трохи

SARF

Zarf: mana ceetten çeşitleri

Saygılı talebeler, metinlerni oquğanda siz cümlede bazı sözler aynı vazife becerse de, olar türlü-türlü yapıluvında olğanına rastkelgendirsiz. Misal için *tekâran, allı-alınca, aqırın, tez, çabikle, erte, ğayrıdan, sabalayın* sözlerini alayıq. Köresiñiz, ne qadar biri-birine oşamağan sözler bir gruppğa toplanılğan? (Em içinde öyle sözler bar ki, olarda keliş, sıfat yapıcı ve diger yalğamlarnı ayırmaq mümkün olsa da, olar şu yalğamlarnıñ manasını coyıp, **ne vaqıt? qayda? ne qadar? nasıl etip (nasıl alda)?** kibi ve diger bir çoq suallerge umumi cevap olur.) Şuniñ için olarğa **zarf** dep aytalar (zarf — *aqıntı* demektir). Demek başqa söz çeşitleriniñ episinden tamam manaca farq etip, bir yerge aqı kelgen sözlerdir.

Amma olarnı da birleştiren bir hususiyet bardır ki, olar ekseriyette cümlede fiilnen bağı olup, onıñ alâmetini ya da diger alâmetniñ alâmetini añlatır. Tamam cümledeki al vazifesi onı oña oşağnlardan (birinciden sıfat ve diger fiil şekillerinden) farq ete.

Keniş sürette zarflar, baş sözniñ alâmeti olup:

- *vaqtını*: yarın, yaqında, geceleyin, küzde — tam degil, umumiy vaqtını — köresiz?
- *yerini*: aşağıda, soldan, uzaqta — kimde? nede? degil de, tamam *qayda?* sualine cevap olğanı içün isimlerden farq eter;
- *miqdarını*: birazdan, çoq;
- *sebebini*: sabırsızlıqtan;
- *maqсадını*: mahsus, eñqastan;
- *tarz-alını*: tez, zornen, beraber, cayav bildire.

1-iş. Cümlelerni oquñız. Zarflarını tapıp, manasını tayin etiñiz.

1. Taqdiriñde eyilik bekle apansızdan. 2. Tazıyıq (*мучк*) o, duşman kibi gizliden ura sırttan, can zorunı bere birden, apansızdan. (G. Dermenci) 3. ‘Tekaran raatlan, bir filcan qaymaqlı qave iç, qapın’. 4. Dellâl İsmet aqaynıñ oğlu Akimni billesiñ. Mektepni bitirmedi. Şu Akim şimdi biznesmen, yani iş adamı. (İ. Abduraman) 5. Tıştan Abibulla ağanıñ sesi eşitildi. (Ü. Edemova) 6. O, tüşünüñ devamını körmek içün tekrar töşegine uzandı. Kızleri ögündeki temiz mavı kökni seyir eterek, demi babasınen olup keçken subetni hatırladı. (A. Yu. Hapışorlı) 7. ‘Ömrüm zaya keçmedi, halqqa hızmet edi maqsadım.’ (Z. Bekir)

2-iş. Aynı bir söz tayin etüvinen tanış oluñız. Cümledeki vazifesini ve söz çeşitini tayin etiñiz. Nümünege esaslanıp, farqına yetiñiz. Tayin etüvde cümledeki vazifesiniñ emiyetine diqqat etiñiz.

Nümüne: saba (olayata) — ne?, müpteda, isim; aqşam-saba — ne vaqt? al, zarf ve il.

1. Salğır, men de aqşam-saba ‘Vatanım!’ dep çalışmaq-tam. (İ. Asanın) 2. Saatke baqtı. Saat beşni keçe. Saba olayata. (A. Yu. Hapışorlı) 3. Sabadan üylegece kabinetke kirip çıqqanlarınñ ardı üzülmey. (İ. Abduraman) 4. Qateyim, kadâm, adetim öyle, saba ne aşığanımni da aqşamğace unutam. (Yu. Bolat). 5. Qismetli olmaq isteseñ, Oñ ayaqnen tur saba. (E. Asanov) 6. Er kün ese saba yeli, Er kün küneş nur saça. 7. Saba saar maalinde Hoş yırınıñı diñlegende, Göñlüm, san-

ki gülge döne, Dersiň, maňa bahıt ene. (G. Dermenci). 8. Anda-mında oturğan yerlerinde tınıp qalğan bala-çağa ve qadınlar saba erte turıp, etrafqa köz taşladılar. 9. Sabadan berli ağızına bir şey almağanını hatırladı. 10. Saba ola, hayır ola, degenler. (Ü. Edemova) 11. Bayram künü saba erte turula. (R. Fazıl) 12. Saba ola... Saba şorbacı kele ('Halq icadı'ndan)

Qoşma malumat. Bazıda 'saba' sözünüň tek cümledeki vazifesine köre söz çeşitini ayırmaq mümkün olğanını aňlağan-dırsız. Şu sözniň baş şeklinde qullanılıp, ayrı-ayrı vazifelerini becergeni de tayin etmesini daa qıyınlaştıra.

Mında siz daa şuňa diqqat etiňiz ki, cümleleriň başında böyle deňişmegen alda sözler eki türlü al vazifesinde bulunır: **vaqıt** ya da **yer alı** vazifesinde, *meselâ*:

1991 *senesi* Qırımında II Qurultay ötkerilgen edi.

Teñeştiriňiz:

1989 *senesi* milletimizniň ana-Vatanına kütleliy qaytması başlanuvinen bellidir.

Birinci misalde söz al vazifesinde qullanıla, çünki saynen beraber bir (ne vaqıt?) sualge cevap bere. Ekincisinde ise o ne? sualine cevap berip, müpteda vazifesinde buluna.

3-iş. *Küzde, erte, aqşam* kibi ve diger sözler ile eki-üç türlü cümle tiziňiz. Cümlede olarnıň ayrı vazifesine diqqat etiňiz.

4-iş. İfadeli oquňız. Şiirniň esas fikrini Baar bayraminen bağlap şekillendiriňiz, onı ifadelegen satırları ise yazıp alıňız.

Baar kelip, ortalıq ep yeşerdi,
Tabiat da güzel yüzün kösterdi.
Emekdarlar arqa berip küneşke,
Başladılar yaşav için küreşke.
Artıq er kes, quvet berip tabanğa,
Sıqı tutup, yapıştılar sabanğa.

Memet Nuzet

- *Köçme manada qullanılğan birikmeni tapıňız, çeşitini tayin etiňiz.*
- *Soňki satırlarda zarfları tapıp, mana ceetten çeşitini tayin etiňiz.*

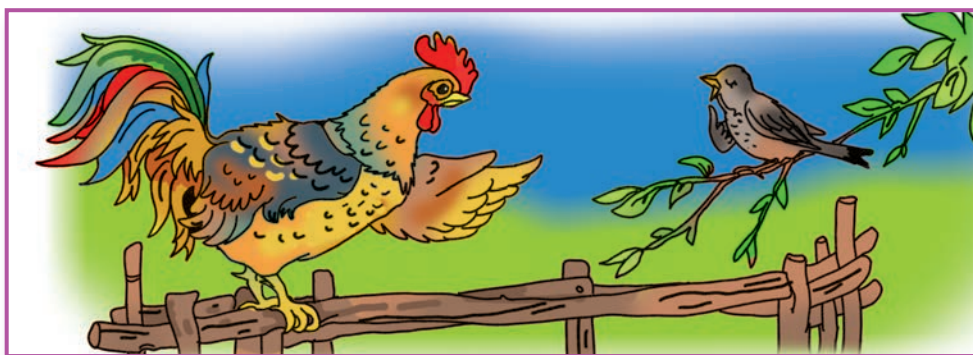
28-inci afa

Pahl horaz

Fetta Akim

Pahl horaz blblni bastırmaq istey,
 Bir kn o, qorağa ıqa da dey:
 — Bu quşıqınıñ nesini seve ekenler?
 Oña nafil yerdə nam bile bergenler.
 Sesi ince, zayıf, er kesni yora.
 Amma menimki bare qulaq toldura.
 Bunu eşıtken aq qaz,
 (Aq qaz asla hatır saymaz)
 Horaznıñ kzlerine baqıp, dey:
 — Sesiñ qulaq toldura, horaz,
 Amma kelip yreklere tiymey.

LUĞAT:

bastırmaq — *перевершити*
 hatır saytmaq — *не*
виявляти поваęу
 pahl — *зздрісний*

qulaq tolduręan — *тут:*
найголосніший
 yormağ — *столлюватися*

Sual ve vazifeler:

1. Pahıl horaz ne yapacaq ola? Qorağa çıqıp ne dey? Horaz öz sesini neler dep maqtay? Aq qaz horaznıñ közlerine baqıp ne dey? Qıssada insanlarnıñ angi menfiy çizgileri ifadelene? Qıssanıñ ahlâğı nede? Qıssanı rollerge bölip, doğru telâffuznen oquñız.
2. Qıssa nedir? Doğru variantnı seçip alıñız.
 - a) Qıssa — şiir ya da ikâye şeklinde qısqa ve eglenceli bir eserdir. Qıssanıñ baş qaramanları adette insanlar, ayvanlar ve türlü eşyalar ola bile.
 - b) Qıssa — adamlarnıñ qusurlarını mısılğa alğan, ögüt berici qısqa bir eser. Qıssanıñ baş qaramanları adette insanlar, ayvanlar ve türlü eşyalar ola bile.

Horaz — tenqitçi

Fetta Akim

Horaz Qaznen candan dostlaştı,
 Ekisi bir kün qoltuqlaştı,
 Quşlar trestine keldiler.
 Körgenler taaciplendi, şaştı,
 Mıyıq astından küldiler.
 Caris tavuq qıçırıp dedi:
 — Bu ne demek? Ya dün Horaz
 Qaz — hiyanet, Qaz — hain, Qaz

Bürokrat demegenmi edi?
 Horaz bu sözlerge serteydi:
 — Vazgeç! — dedi aq tavuqqa. —
 Sen ne añlaysıñ, şu, añqav!
 Menim teñqidim Qaznı tüzeltti,
 Qaz benim aylığımı yükseltti.
 Böyle tenqitni sevgen tek horazmı?
 Özüne tenqitten fayda qıdırğan azmı?

1958 s.

LUĞAT:caris — *злюща*dün = tünevin — *учора*hain — *зрадник, запроданець*hiyanet — *шкідливий*serteymek — *сварити, ляяти*teñqit — *критика*vazgeç — *припини***Sual ve vazifeler:**

1. Horaznıñ Qaznen dostluğına etraftakiler ne içün taaciplendi, küldiler? Tavuq Horaznı neler dep qabaatladi? Horaznıñ Tavuqqa bergen cevabını tapıp oquñız. Qaz Horazğa ne yaptı? Qıssanıñ ahlâqı nede? Qıssanı rollerge bölip, doğru telâffuznen oquñız.
2. 'Qıssalar başqalarınıñ qusurlarını kösterip, bizge öz qusurlarımıznı körmege, daa da yahşı olmağa yardım eteler' degen fikirnen razısıñızmı?

Davulcı*Fetta Akim*

Davulcınıñ qulağına deyler:

— Orkestrni tındırma, yavaş ur!

Davulcı dey:

— Meni künleyler.

Yoq, eñ yahşı muzıka — davuldır!

Kene çoqmarlay, kene 'ta-ta-ta...'

Er kes qulaqlarını tıqata.

Yahşı ki davul dayanamay... teşile,

Soň kemane, klarnet eşitle.
 Saygılı oquyıcı, mında mana şu demek:
 Namly olmaq içün boğaz kermek ne kerek?

LUĞAT:

çoqmarlamaq — *стукати по барабану*
 dayanamaý — *не витернів*
 künlemek — *ревнувати*

namly olmaq — *бути славетним*
 tındırmaq — *глушити*

Sual ve vazifeler:

1. Davulcınıň qulağına ne degenler? Davulcı nasıl cevap bere? Er kes ne içün kulaqlarını tıqata? Kemane ve klarnet ne vaqıt eştilip başlay? Qıssanıň ahlâqı nede? Qıssanı rollerge bölip, doğru telâffuznen oquňız.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Fetta Akim

Fetta Akim 1911 senesi Qarasuvbazar rayonınıň Tatar-Ableş köyünde, fuqare qorantada doğdı. Başlanğıç mektepni köyde, orta mektepni Kefede bitirdi. Soňundan Aqmescit şeerindeki ocalar tehnikumında oqudı.

Edebiyatqa 1928 senesi özünüñ teren manalı şiirlerinden kelip kirdi. 1931 senesi şairniñ ‘Şiirler seferi’ adlı birinci cıyıntıǵı basılıp çıqtı. Fetta Akim teren fikirli (*глубокодумный*), keskin tilli (*гострый на язык*), adaletli (*справедливый*), ciddiy (*серьозный*) ve namushı (*порядный*) şair edi.

Sürgünlik yolları şairni Özbekistanniñ Bekabad şeerine alıp bardı. Anda o maden (*метал*) zavodında çalıştı. İşniñ aǵırlıǵına baqmadan, ruhtan tüşmedi (*не впаив духом*), icadiy faaliyetini devam ettirdi.

Taşkentte yekâne çıqqan gazetimizniñ edebiyat ve sanat bölüğine işke davet olundu. Mında o icatkârlıq işine (*творча діяльність*) teren daldı. Halqımızniñ işküzar adamları aqqında oçerkler, şiirler yazdı.

Şairniñ 1957 senesi sürgünlikte ana tilimizde neşir etilgen ‘Baar ezgileri’ ilki kitap ve cıyıntıqniñ saifelerinden yer aldı.

Fetta Akim 1959 senesi dekabr 21-de aǵır hastalıq neticesinde Taşkentte vefat etti.

Z. Qurtnezirniñ ‘Qırımıttar edipleri’ kitabından

SARF

Zarflarnıñ yapılıv ve cümledeki qullanuv hususiyetleri

Yuqarıda rastkelgen misallerden siz şunu körgendirsiz ki, sıfatlar kibi zarflarnıñ dereceleri ola bilir: *çoqçaraq* (azlaştırma), *pek tez* (quvetlendirme), *çabikçe* (teñeştirme), *eñ yahşı* (üstünlük), *episinden az* (üstünlük) ve il.

İhtar I.

Mında misaller yardımınen zarflar sıfatlardan cümledeki vazifelerine köre farq etkenini añdırayıq:

— *Anam maña yaramay bir şey aytmay da, saǵlıǵım için qasevet çeke de.* (A. Akiyeva) ve:

— *Ya men qavalnı yaramay çalamı? (Lâtifeden)*

Birinci cümlede **yaramay** sözü *nasıl?* sualine cevap berip ve isim sözünen baǵlı olıp, ayırıcı vazifesini becere. Demek o,

sıfattır. İkinci cümlede şu söz *nasıl?* sualine cevap berip ve fiil-nen bağlı olup, al vazifesini becere. Demek o, **zarftır.**

İhtar II.

-ca/-ce yalğamaları zarflarda eki türlü olur: teñeştirüv de-recesini teşkil etken sıfatında ve zarf yapıcı yalğamaları olaraq, meselâ: *ertece — ukraí nce*. Soñki şekillerde yalğamalar urğusız olacağına diqqat etiñiz, şunuñ içün oña qoşulğan yalğamalar da urğusız olur, meselâ: *adamcasına, dülbercesine ve tañğace*. Amma bu qaide laqırdı tilde çoquısı allarda üküm etmey.

1-iş. Berilgen sözlerden zarflarını yapıñız.

Arap, ispan, çeh, türk, ingliz, fars, alman, leh, fransız, özbek, qazah, qırğız, romen, çin, körey, yapon, yunan, sloven, slovak.

Zarflarınıñ türlü yalğamaları onıñ zenginligini, sözlerde olğan mananıñ da doğrulığını, tamlığını ve tolulığını tasdiqlay: *geceleyin, içten, aqiqaten, yaqın, tışarı, gece-kündüz, yan-yanaşa, vaqtınca, şimdilik ve il*.

2-iş. Qayd olunğan zarflarınıñ manasını tamamlañız.

1. ...Kimse qulaq asmay, emiyet bermey, aksine — **yıl-yıldan** vaziyet mürekkepleşe ve fenalaşa bere. Kimseni ciddi tarzda ana tiliniñ vaziyeti raatsızlamay. (Gazetten) 2. Zemaney yaşlar endi **başqaca** oqumağa istey. (A. Akiyeva) 3. Bizler **aqşamğace**, yani küneş qonğance, menzilge barıp yerleşmek kerkimiz. (Ü. Edemova) 4. ...Lâkin umum cemaat arasında saqlanğan qanundan bir adım **tışarı** atlamadı. O bile edi ki, bu meselede yañlış adım atsa, mıtlaq cemaat kötegi aşaycaq, eñ eyi alda köyden **masharaca** quvulacaq. Masharalıq onı öyle pek raatsızlamasa da, içinde tutqan esas maqsadına irişilmeycaq. Öyle olğanda, eñ yahşısı, qızlar arasında özüñni **yigitçe** tutmaqtır. (Çerkez-Ali)

• *Birinci eki cümleñiñ manasını açıqlañız. Olarğa yazma şekilde öz munasebetiñizni bildiriñiz.*

3-iş. Zarflarını tapıñız, mana ve yapıluv ceetlerinden talil etiñiz, yalğamalarını belgileñiz.

1. Lâkin bayağı maalgece yuqlap olamadı. 2. Dalğalar yavaştan yalığa kelip urula, soñra kerı çekileler.. Dalğa suratle qayağa kelip urulğanda, onıñ etrafqa saçrağan suv tamçılarında Rustemniñ üstü-başı sılana, onıñ gür qara qaşlarınıñ ortası tüyümçiklene, soñra o tüyümçikler ğayıp olalar. (A. Yu. Hapıshorlı) 3. Rollan Qadınıñ işi toqtamay ögge süre, Ğaliba ne zamannı bugün de halqı köre. (G. Dermenci) 4. Şubesiz ki, O, yapqanlarıñızdan tamamınen haberdardır. (Z. Qurtnezirden) 5. Arası çoq keçmedi, er şey unutilğan kibi oldı. Yalıñız bir yanıq qaldı. Aqiqatta ise unutilğan bir şey olmadı. (İ. Paşı) 6. Birazdan onıñ ayaqlarına terekteki soñki yapraçığı tüşti. (A. Akiyeva) 7. 'Niayet, birinci iş künümüz bitti, — dedi Gülsüm ahırki hastanı ozğarğan soñ. — Endi tekararı serbest nefes almaq mümkün'. (İ. Abduraman)

29-ıncı afta

Selbi ve sarmaşıq

İdris Asanin

Adını bilmegen bazı bir sersemmerge tenbiyim olsun!

Nice yıllar bir selbi
 Suv boyunda yer aldı.
 Şırnıq berip yalıda
 Yeşil bir kölge saldı.
 Bağçalar gül açqanda
 Baarnıñ hoş çağında,
 Bir sarmaşıq kögerdi
 Bu selbiniñ yanında.
 Qısqa vaqıt gül açtı.
 Çeçekledi sarmaşıq.
 Dülberligin kördikçe
 Oldı özüne aşıq.
 Bir ğururnen selbige
 Dedi o: — Boyuma baq,
 Tillerge destan olmaq,
 Maña yaraşır ancaq!
 Yüz yıldır yükselesiñ,
 Bir aftada boy attım.
 Qanatlandım köklerge,
 Ahırı başıña çattım.
 Biraz soñra seni de
 Ötip keterim, inan,
 Topar-topar bulutlar
 Uyıp keter başımdan.
 Sarmaşıqıñıñ sözüne
 Selbi tek külümsedi.
 Ğururını bozmadan
 Uzurle oña dedi:

— Ne qadar uzansañ da,
 İç sözüm yoq, sen uzan!
 Lâkin çoq mağrur olma,
 Tezden küz kelir, inan,
 Kimden sorarsıñ aman!..
 Künler ketti, küz keldi.
 Etrafı boranlatıp
 Artından qış keldi.
 Sarmaşıq şay sarardı,
 Döndi cansız yapraqqa,
 Başın astı, serildi,
 Qar örtülü topraqqa.

LUĞAT:

başıña çattım = başıña yettim
 döndi — *перетворився*
 kögermek — *синіти*
 mağrur olma — *не будь*
самовпевненым

oldi özüne aşıq — *сам у себе*
закохався
 serilmek — *розвалитися*
 tenbi — *порада, напучування*
 topar-topar — *скупчені*
 uzurle — *поважно*

Sual ve vazifeler:

1. Selbi teregi qayda öse edi? Baarde selbi yanında ne öse başladı? Sarmaşıq nasıl ösümlük olup çıktı? Sarmaşıq Selbige aytqanlarını oquñız. Şu ösümlük qaydalarğa barıp ösmege istegen? Selbi sarmaşıqıñ sözlerine ne içün küldi? Küz kelgen soñ, sarmaşıqıñ alı ne oldı? Şair qıssanı kimler içün yazğan?
2. Talebeniñ sözleri qıssanıñ angi qaramanına kelişe?
'Maqtanma ve kelip-keçici yeñişlerden ğururlanma. Kim olğanıñı unutma. Alçaqgöñüllü ol!'
3. Qıssada rastkelgen ibareleriniñ manalarını izaatlañız: *'tillerde destan olmaq, 'kimden sorarsıñ aman.'*
4. Tasvirlerini oquñız. Olar ösümlükleriniñ qıssadaki obrazlarına kelişemi?
a) Selbi (*тополь*) — boyu pek yüksek ola bilgen yapraq töküci terek. Bazı çeşitleri başta pek tez öse, soñra olarınıñ ösüvi yavaşlay. Selbi yarıq sevgen bir terektir, yarıq olmasa, ösüvi pek ağır keçe. Terekniñ bazı türleri 150–200 yıl yaşay bile.
b) Sarmaşıq (*вьюн*) — sarılıp ösken bir ösümlük. Onıñ çeşitleri pek çoqtır. Sarmaşıq tez öse, yanında ne tursa (qora, divar, terek), onı sarıp ala. O 4 metrgece ösip yete. Çeçekleri gülgülü, beyaz, mor ve mavı tüste olalar.
5. Talebeniñ fikrinen razısıñız mı?
'Qıssaların tili yengil ve sade. Olar aqıl da tez qala. Hususan başı ve soñu aqılğa tez kele. Qıssalarını oquğanda daa da ikmetli olasıñ.'
6. Qıssanı rollerge bölüşip oquñız.
7. **Ev işi:** 'Selbi ve sarmaşıq' qıssasını ifadeli oquñız, ezberleñiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Selbi ve Şeftali teregi

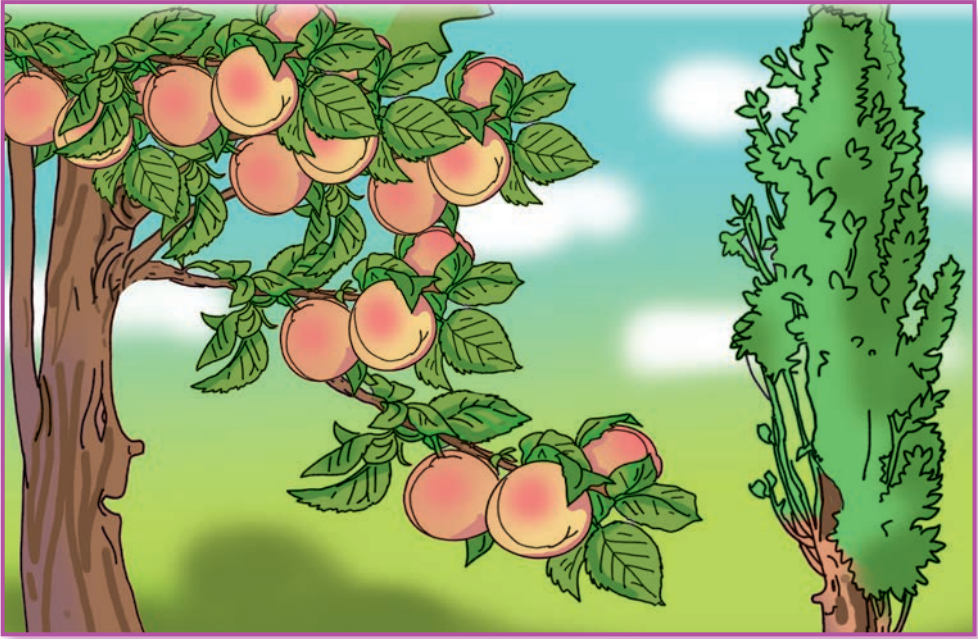
Keñ bağcanıñ bir çetinde Selbi ve Şeftali terekleri yan-yanışa öse eken. Mahsulı çoq olğanından, Şeftaliniñ pıtaqları yerge asılıp qalğan. Selbi ise belini egmegen, tim-tik turıp, mağrur-mağrur ösmekte eken.

Bir kün Selbi, Şeftalini mısquıllap, şöyle degen:

— Ey, Şeftali dost. Bir vaqıtlar yerden beraber ösip çıqqan edik, şimdi ise pıtaqların egilip qalğan, yapraqların solğan, çirkinleşkeniñ. Maña baqçı, nasıl dülberim, men nasıl tez ösem.

Bu sözlerni eşitken Şeftali şöyle cevapta bulunğan:

— Egilip, çirkinleşip qalğanım — benim qusurım degil. Egilsem, mahsulım adamlarnı toydura, olarnı sevindire. Saña oşap, faydasız öskence, çirkinleşip öskeniñ, lâkin fayda ketirgenim yahşı.

LUĞAT:

mağrur-mağrur — *гордовито*
mahsul — *плід*

mısqıllap — *насміхаючись*
qusur — *недолік*

SARF

Yardımcı isimler ve munasebetçiler. Yardımcı isimler ve zarflar

Saygılı talebeler, cümlede sözler özünüñ tek leksik manasını degil, grammatik manasını da bildirgenini bilesiz.

Bunen beraber bazı sözler yalıñız esas (ekseriyette yanında-ki) sözlerinen birlikte bir sualge cevap berip, umumiy bir mana añlatır. Tamam böyle allarda şu **sözler tek grammatik mana bildiregeni** aqqında derler. Em şuniñ içün de olarğa **yardımcı sözler** derler. Yardımcı sözler arasında eñ-evelâ munasebetçiler, bağlayıcılar ve dereceliklerini ayırmaq zarur. Olarnıñ çoqusinen siz keçken sene tanışqan ediñiz. Mında ise biz **yardımcı isimlerni** munasebetçiler ve zarflar ile teñeştirmek ve qıyaslaşdırmaqnı lâyıq dep köremiz.

Birinciden, cümlede **yardımcı isimlerniñ** leksik manasına baqqanda grammatik vazifeleri üstün ve müim olğanları içün, olar yuqarıda añılğan yardımcı sözlerge, hususan munasebetçilerge, yaqındır. Lâkin soñkilerden farklı olaraq, olar özünüñ tam manasını soñunace coymay. Şuniñ içün cümlede (keliş yalğamalarından ğayrı) yalıñız manasını muayyenleştirmek ya da üslüp ceetten mana qoşmaq kerek olğanda qullanılır, *teñ*: **dağğa** (umumiyleştirici mana) — **dağğa taraf**, **dağğa taba** (tam, muayyenleştirci mana) — **dağ tarafına** (tam, muayyenleştirci mana); **sofrada** (umumiyleştirici) — **sofra başında** (muayyenleştirci); **yalıda** (umumiyleştirici) — **yalı boyu(nda)** (muayyenleştirci); **deñizde** (umumiyleştirici) — **deñiz üzerinde** (muayyenleştirci, üslübiy renk taşıy) — **deñiz üstünde** (muayyenleştirci) — **deñiz boyu(nda)** (üslübiy renk taşıy, muayyenleştirci) ve il.

Aşağıda berilgen esas yardımcı isimler ve munasebetçilerini baş sözlernen beraber qullanuvnı teñeştiriñiz.

Yardımcı isimlernen: işniñ *başında*, pencereniñ *yanından*, evniñ *qarşısına*, şeerniñ *ortası*, insanlar *arasında*, tahta *üzerinde*, özen *boyu*, babamniñ *artından*, dam *üstüne*, leyhaniñ *soñunda*, odanıñ *içi* ve il.

Munasebetçilernen: Vataniçün, *süt kibi*, bala *dayın*, ketken *sayın*, yarıñğa *qadar*, menden *soñ*, eki kün *evel*, ana-babamdan *ğayrı*, ufuqqa *doğru*, buña *qarşı*.

Yani yardımcı isimler, adiy isimler kibi, mülkiyet ve keliş yalğamalarını qoşa bile. Munasebetçilerge kibi, olarğa evelki (baş) sözden belli bir kelişni talap etmek hastır. Yardımcı isim-

ler ekseriyette saiplik kelişini talap eter. Munasebetçilerniñ er birine belli bir keliş ait olur. Öz ter kibine olar keliş yalğamalarını qoşmaz.

Ihtar: *Aqqında ve sayesinde* munasebetçileri yardımcı isimlerniñ ter kibine kire, *teñ.:* benim *aqqımda*, siziñ *sayeñizde*.

1-iş. Berilgen yardımcı isimlerden başta ayrı söz olaraq, soñ olarnı birikmede qullanıñız. 3–4 sıra yardımınen cümle tiziñiz.

Nümüne: *tışarı — tışarıda — evniñ tışarısında; ög — ögde — azbar(nıñ) ögünde*

Baş, iç, ara, içeri, civar, alt, ast, üst, töpe, yan, tış, boy, soñ.

2-iş. Berilgen munasebetçilerni söz birikmelerinde qullanıñız. 3–4 söz birikmesinen cümle tiziñiz.

Berli, evel, ğayrı, kibi, ait, için, ile, qadar, doğru.

3-iş. Cümlede rastkelgen yardımcı isimlerni, diger söz çeşitlerini ve zarflarnı tayin etiñiz (*çoqusı belgilenen*). Qullanuv hususiyetleriniñ farqına yetiñiz. Fikriñizni añlatqanda numünege esaslanıñız.

Nümüne: (Sofra) *başında* — baş sözünen beraberlikte **qayda?** sualine cevap bere, demek umumiy, yani *bir sözniñ şekillenüvinde* iştirak ete. Demek, cümlede ayrı vazife becermey, esas (leksik) manasını de coya. Bu, yardımcı isimdir.

Tekaran — **ne qadar?** sualine cevap berip (ve sayıdan farq eterek), umumiy sayısını bildirse de, tam manasını saqlap qala. Bu, zarftır.

1. Sofra *başında* *tekararı* subetleştik. 2. ...Zenaat mektebinde oquğanda huliganlıq yapıp, qapalıp da çıqqan edi. *Soñ* çalışmay, *bütün vaqt* alış-verişnen oğraşıp yürdi. *Tübünde** inomarka. Burnu barıp bulutlarğa tiye. Seni, meni degil, *kimer vaqt* atta babasını da tanımaz. (İ. Abduraman) 3. Birazdan *soñ* şa-

* *Tübünde* ve *tübde* sözlerine diqqat eteyik. Angi yerde o, yardımcı söz, angisinde ise zarf olğanını añladıñız mı? Kene de sual berip, o, ayrı bir söz, yoqsa yardımcı söz şeklinde qullanılğanını seziñiz. (*Yardımcı eteyik: tübünde* sözniñ ögünde neniñ? sualine bergen baş söz olması közde tutula. O, tüşip qaldı.)

mata yatıştı. (Ü. Edemova) 4. Niayet, Rustem oturmaştan bezse kerek ki, *artqa taba* çekildi, sırtı *üstüne* yattı. (A. Yu. Hapışhorlı) 5. ...Saba-aqşam ocağımını yaqam. Hamırımını aqşamdan men basam, *Saba erte* ıqarırım iberek. (E. Asanovnıñ yırından)

• *Soñki cümledeki aqşam sözünüñ söz çeşitlerinde farqını añlatıñız.*

• *bezse kerek şekli qaysı manada qullanılđanı aqlıñızda mı? Böyle kibi söz řekilleriniñ hususiyetini hatırlañız.*

4-iş. Aşağıdaki cümlelerde qayd olunđan sözler qaysı söz çeşitine ait olđanını ve olarnıñ grammatik vazifesini tayinleñiz.

Nümüne: (*burunı*) *tübünden* — yardımcı isim, . k., baş sözü — vastasız, S. k.

1. Bu yolnıñ *oğrunda* adalet doğacaq! (İ. Asanın) 2. *Yanında* oturđan arqadaşı qaar-qasevetke daldı. Başını qolları *arasına* alıp, areketsiz otura. *Soñra*, *burunı түбünden* mırıldana. — Bizni *ileride* ne bekley? — dep soradı qomşusu. (İ. Paşi) 3. Seniñ büyük adınñen köterildi, Köterildi yaraşıq Qırım *ii*. (O. Amit) 4. Sen benimnen *beraber* alışacaq olasıñ mı? — E, seniñnen *beraber*... Alla qısmet etse, *beraber* daa oq alışır mız. 5. Olarnıñ laflarına köre, öyle güzel ve aqıllı qız yaqın etrafta yoq eken. 6. Öz soqağına burulđanda, yol üstünde turđan üç kölgeni körip, tekarar seskendi ve yırını birden toqtataraq, olarnı *etlep keecek oldı**. 7. *Yaqında* işten keleyatqanda baqşam, podyezdimizniñ *aldında* yük maşinası tura. *Üstünde* ev eşyaları: masa, stullar, kilim, cemidanlar... (İ. Abduraman) 8. Tam er şeyimizni coyđanımıznı tüşüngen *vaqıtta* zadekân qurtarıcılarımız keldiler. ('Cesür yürek')

* *-nen ile qayd olunđan filni terkiebine ve manasına köre talil etiñiz.*

30-ıncı afa

Cici qız

İbrahim Paşı

Parça

I

Men Uzunlar köyünde, suvuq dekabr gecesi doğdım. Qorantamızda üç bala edik. Anamniñ aytqanına köre, men torğay kibi kiçkene, kobelek kibi yengil edim. Öyle zayıf, biçare edim ki, zornen nefes ala, bir türlü yaşav alâmeti köstermey ekenim. Ufaq, tögerek betçigimniñ morarıp, qara bir renk alması, er kesni qorquzğan. Ana ve babam telâşlar içinde yanıp küyeler, gecelernen başımniñ ucundan ketmey ekenler.

Anam zavallı qorqunen ‘bu bala yaşamaycaq’ dep, közyaşlar aqıza, sağlıgım için gece-kündüz Allağa dua etip çıqa eken.

Babam meni muqaytlıqnen beşikten ala da, qalpağı içine qoya ve oda boyu dolanırken: ‘Olmem ben, ölmem ben, qara yerge kirmem ben’ — degen türkünü yırlay eken.

Qızçıqını Feride dep adlandırdılar. Pek yavaş öse ekenim. Qayda yatsam, anda yuqlap qalğan adetim bar eken.

Bir yıl Qırırmda qattı zelzele olup keçken. Qorqudan er kes azbarlarğa, qırlarğa tökülgen. Bizim qorantamız da azbarımızğa çapıp çıqqan. Badem terekleri túbünde çalaş qurıp yaşağanlar. Ne içündür meni unutıp, evde qaldırğanlar. Aqıllarına kelip meni qıdırsalar, bir yerde tapıp olamağanlar. Anam esini coya-yazğan. O, aleket qoparıp:

— İbriş, Feride qayda? Tez ol, evge çap, o anda qalğandır! — degen.

Babam er yerni aqtar-tenter etse de, meni tapıp olamağan. Tesaddüfen tuvarlarğa malat pişirgen qazannı köterip baqsa, ne körsin, men anda qalaçlanıp yata, yuqlay ekenim. Başım-közüm sim-siya küye. Tek pirniç kibi beyaz tişlerim körüne eken.

Menim al-evalımını körgeñ qomşu qarılar ağlavlarını toqtatıp külüşken ve bunı eyilikke yorağanlar. Anam ise quvanđanından, meni başıñdan yuqarı köterip:

— Ah, benim tosunım, cici qızım! — degen. Meni cıllı suvnen yuvundurıp, küyeden arındırđan ve yün minder üstüne yatqızđanlar. Men kene yuqlap qalđanım. Anam qızınıñ temiz, pempe yanaşıqlarından öpip:

— Feride yuqlap ösecek! — degen.

Bu küñden soñ ailemizde meni ‘Cici qız’, dep adlandıra başıladılar.

LUGAT:

aqtar-tenter etmek —
перевертати догори дригом
esini soymaq — *втратити*
свідомість
eyilikke yoramaq —
тлумачити на краще
malat — *дрібно нарубане сіно*
morarmaq = kögermek —
стати синюшним

muqaytlıqnen — *з обережністю*
pempе — *рожевий*
qalaçlanıp — *згорнувшись*
калачиком
telâşlar içinde yanıp küymek —
жити в тривозі
yaşav alâmetleri — *умови*
життя
zaıf — *слабкий*

Sual ve vazifeler:

Baş qaraman ne vaqıt ve qaysı köyde doğdı? O nasıl bala edi? Qızçıq nasıl ösken? Onıñ ana-babası ne içün qasevette qalđanlar? Qırımında qattı zelzele olđanı aqqında parçanı tapıp oquñız. Ferideni qazan túbünde tapqan soñ, anası ne yapqan? Feridege ‘Cici qız’ adını kim bergen? ‘Cici qız’ degenleri nedir? Birinci qısımqa serleva beriñiz.

II

Birinci sınıfqa nasıl barđanımını iç de unutmayım. Anam qolumdan tutıp alıp barđan edi. Qadifeden çantaçığım bar edi. Anam tikken. Ocapçemiz meni birinci sırağa, Nariyenen yan-yanaşa oturttı. Güzel resimlernen yaraştırılđan kitapçıqlar berdi. Men daima resimlerini baqmaqnen küñ keçire edim. Arsızlığımnen Nariyege büyük eziyetler ketire, oña dersni diñle-

mege keder ete edim. De ayağımnen onı tepe, de tirsegimnen qaburğasına türtüp ala edim. O zavallı benim cilvelerime dayana edi. Şimdi bu aqta tüşüngen sayın öz-özümnden utanam. Ne qadar yaramaz ekenim, ya Rabbim!

Zamanların ağırlığını, müşkülligini hatırlamaq istemeyim. Ötmekke bile toymay, istegen urbamızı tapıp olamay edik. Fuqare yaşasaq da, başqa türlü yaşayışını arz etmey, olğaninen qanaatlene edik. Kimse tuvğan köyünü biraqıp, başqa yerlerge köçip ketmey edi.

Menimce, er alda, zevqlı künler edi. Er kes öz köyünde, ba-ba-dede ocağında yaşay, bir-birine musafirlikke bara, toyları, bayramlarını birlikte şeñ-şeramet ötkere ediler.

Yaz kelse, evde oturmay edik. Tarla işlerinde ana-babalarımızğa yardım ete, tütün yolaqlarını çapalay, oday, ağır işlerden omuzlarımız sızlap, avuçlarımız qan basqan nasırdan arınmasa da, dayana, şikâyet etmey edik.

LUĞAT:

arsızlıqnen — *з нахабністю*

cilveler — *загравання*

eziyetler — *страждання*

müşkül zaman — *важкий час*

nasırdan arınmaq — *позбутися*

мозолів

olğaninen qanaatlene —

задовольнятися тим, що має

қадифеден — з оксамиту

şikâyet etmek — скаржитися

Sual ve vazifeler:

Ferideni birinci sınıfqa kim alıp barğan? Ocaqçe qızçıqını kimnen oturtqan? Feride Nariyege neler yapqanlarını tapıp oquñız. Qız ösken soñ öz areketlerinden ne içün utana edi? O zamanlarda adamlar nasıl yaşay ediler? İnsanlar yazda köyde ne iş yapa ekenler? Ekinci qısımğa serleva beriñiz.

III

Qırlar, otlar, mavı deñiz yalısı — sevgen, oynap, çapıp yür-gen yerlerimiz edi. Künlerniñ birinde dost qızların çayır-larğa çıqtıq. Ava bulutlı edi, lâkin yağmur yağmadı. Türlü renkte,

qoquda pempe güllerni, çeçeklerni topla, güldeste yasadıq. Olar quçaqlarımızğa sıǵmay ediler. Adile qolundaki çeçekni yuqarı köterip:

— Feride, bu nasıl çeçektir, ya? Adı ne onıñ? — dedi.

Men o allı-pullu çeçekniñ adını bilmey edim. Oylanıp oturma, aqılıma ne kelse, onı ayta qoydım.

— Bizim Uzunlar çeçegi! — dedim. — Yahşı etip qoqlanıp baq, anda toǵaylarnıñ, derelerniñ qoqusı bar!

Bu arada qaydandır samolöt gürültileri eşitildi. Soñra, olar başımızniñ üstünde, bulutlar arasında peyda oldı, deñiz tarafqa uçıp kettiler. Qorqa başladıq. Men Nariyege taraf cılıştım. Ukrainada cenk ketkeninden haberimiz bar edi. Gazetalarda oquy edik. Desene o endi bizge de kelip yetkenmi? Közlerimizniñ içinde eyecan, bir titislik, bir-birimizge itimat duyǵusı fişqırmaқта edi. Samolötlar qaydadır ğayıp oldı degence, bomba patlavları yerni-kökni sarsıttı. Yüreklerimizde evelki şeñlik, şadlıq qalmadı. Men qaltıravuq davuşnen:

— Köyni bombalaylar! Yürüñiz qaytayıq! — dedim.

Yüregim barmağa yer tapmay edi. Nariye yerge çökip, ağla-
mağa başladı.

— Köyni degil, balıqçı qayıqlarını bombalaylar! — dep ba-
ğırđı o.

Aman köyge qayttıq. Özen boyu kelgen bir atlı arabanı kör-
dik. Çeçeklerimizni qarağaç teregi tübüne taşlap, arabağa yaqın
bardıq. Mesutniñ ağası Niyaziy, balıqçı Memet ağa elâk olğan-
lar. Cesetleri arabada yata. Üstleri beyaz çarşafnen örtülgen.
Çarşafta qan lekeleri bar edi. Men örtü arasından qanlı urba-
larını körüp qaldım. Bütün vücudım titredi. Bedenimni suvuq
ter basqan edi. Körgenlerimni Nariyege kösterdim. O, qolları-
nen betini qapatıp ağladı. Men de ağladım. Ömürimde birinci
kere qanlı urba körgenim. Pek qorqunçlı, deşetli edi. Gençlik
közyaşlarımni iç de unutıp olamayım.

Cenk faciası bizim kibi on altı — on yedi yaşında civan qız-
larınıñ ayatına, mına böyle samolöt gürültilerinen, bomba pat-
lavlarınınen, qan ve ölümnen kirdi.

LUĞAT:

cesetler — тіла полеглих
cılışmaq — посунутися
civan — молода
desene — невже
deşetli — жакливиі

eyecan — хвилювання
şadlıq — радість
titislik — тут: неприемне
почуття

Sual ve vazifeler:

1. Yaşlar qaydalarda oynap, çapıp yürmege seve ediler? Qızlar çayırlarğa çıqqanları, çeçekler cıyğanları aqqında parçanı tapıp oquñız. Bu arada kökte neler eşitildi? Qızlar cenk Qırımğa da kelip yetkenini añlağandan soñ, nasıl duyğular is ettiler? Şu arada yerni-kökni neler sarsıttı? Qızlarğa ne oldı? Olar köyge qaytqanda neni kördiler? Parçanı tapıp oquñız. Cenk faciası yaşlarınıñ ayatına nenen kirdi? İkâyede tasvirlengen vaqıalar qaçınıcı sene olup keçtiler?
2. İkâyede kimniñ adından söz yürsetile: 1-inci, 2-nci ya da 3-ünci şahıs adındanmı?
3. Cenk nedir? Cümle ni devam etiñiz.

Cenk — qanlı cinayettir, deşetli şey, ondan yaqınlarıñ öle, ...

4. Talebeniñ fikirlerinen razısıñız mı?

‘Ekinci cian cenki ölkemizge çoqtan-çoq belâ ve felâketler ketirdi. Cenk vaqtında yüzlerden şeer ve köy-qasabalar yer-nen yeksan etildi, millionlardan adamlar öldürildi, biñlerce bala ana-babasız qaldı. Amma qanlı cenkte halqımız ğalip çıktı. Başqaça olması mümkün degil edi. Çünkü aqiqat bizim tarafımızda edi. Çünkü faşizm büyük belâdır!’

5. **Ev vazifesi:** İbrahim Paşiniñ ‘Cici qız’ ikâyesinden parçalarını oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Şalver

İzzet Emirov

İkâye

Qısqartılğan

Şalver nazik müçeli arıq bir bala edi. O pek yahşı oquy, esap dersinde er kesten üstün çıqa. Onıñ şaqqa-qoratağa istegi olmağanını men çoqtan sezgen edim. Künlerniñ birinde men Şalvernen küreşmek istep, onıñ beline yapıştım.

— Canım, Şevket, maña toqunmasa. Sen sağlamsıñ. Menden taqatlısıñ. Yaşñ da menden büyük. Öz aqranlarıñnen küreşeñ ne ola, qorqasıñ mı yoqsa? — dedi Şalver canı ağırıp.

Balalıq deseñ, balalıq. Bundan soñ da men öz küçüme bazanıp, Şalverni bir qaç kere daa yıqqan edim. Şalver er vaqt ‘Canım, Şevket, maña toqunmasa!’ — dep nazik sesinen cevaplanı edi.

Şimdi o aşıqmay yazı tahtası yanına bardı. Ocamız oña:

— Şalver! Kölmegiñni köterçi! — dedi.

Sınıf çım-çirt, çibin uçqanı bile eşitle.

Şalver sabırnen kölmegini köterdi. Biz onıñ teninde daa tüzelmegen yarasını körüp, ayrette qaldıq.

— Endi balalarğa arqañnen çeviril, — dedi ocamız.

Biz Şalverniñ arqasında da büyük yara körüp, oña yürekten acındıq.

— Şalver, endi sen bu yaralarnıñ tarihi aqqında ikâye et, — dedi ocamız.

Şalver oyğa daldı. O nelernidir hatırladı ve mavı közlerinden közyaşları tamıp başladı.

— Erte baar edi. Tabiat canlanıp, bağçalar çeçekke bürün-gen. Bayırlarda mos-mor melevşeler açqan. Quşçıqlar çivildeşe. Köyümüzden uzaqlarda sıq-sıq top, pulemöt sesleri eşitile...

Bizim alçaq kiramet damlı evçigimiz köyniñ ortasından keç-ken taş yolniñ kenarında edi. Men evimizniñ qarçığasında turıp, alel-acele kerı çekilmekte olğan nemse obozlarını seyir ete edim. Yanımda turğan köpegim yoldan sallan-sullan keçmekte olğan nemse ofitseriniñ üstüne çapqıldı.

— Cülbars, qayt, şimdi seni atar, — dep bağurdım eyecannen. Köpek meni diñlemedi.

Nemse ofitseri sögüندی. Onıñ beti çükündür kibi kızardı. O elini belindeki pıstavına uzattı.

— Cülbars, qaç seni atacaq! — dep qıçırdım. Lâkin nem-se ofitseri pıstavını köpegime degil de, maña közletti. Attı. Men yıqıldım. Bundan soñ iç bir şey bilmeyim. Arası az keçtimi, çoq keçtimi, özüme keldim. Başımniñ ucunda qartlar, aqrانlarını toplanğanlar. Kimdir ‘bala sağ’ degeni qulağıma kirdi. Közlerin-den büllür-büllür yaşlar aqqan anamnı kördim. Arbiy kiyimli adam ise benim başımni sıypap, gönülimni almaqta edi.

— Endi qorqma, oğlum, biz nemse faşistlerini bu yerden qu-vıp çıqardıq.

...Biz Şalverniñ ikâyesini meraqnen diñledik. Sınıfta öyle tıñlıq üküm süre edi ki, yalnız Şalverniñ ince, muğayğan ses-çigi eşitile edi.

Şalver ikâyesini bitirgen soñ, torlanğan közlerini sürtti. Oca-mız onı tıñlandırıp, bizge çevirildi:

— Şalverniñ ikâyesi yalnız bir misaldir. Nemse faşistleriniñ yapqan vahşiylikleri, canavarlıqlarını aytıp, ya da yazıp bitirmek olurmu?! Olar qabaatsız qartlarını, günâhsız sabiylerni astı-kesti, ateşlerde yaqtılar, — dedi.

Ders bitti. Biz teneffüske çıqtıq. Balalar tekrar Şalverniñ başına toplandılar. Çeşit sualler berdiler. Oña pite parçası, alma uzattılar. Men Şalverni quçaqlap, onıñ balavuz tüs betinden öptim:

— Şalver! Dostçığım, meni bağışla, küçüme bazanıp seniñnen küreşke tutuna, tosat-tosat saña erişip, seni raatsızlay, qıynay edim. Seniñ yaralı olğanıñnı qaydan bileyim? Bu aqta senden bir şey eşitmegen edim. Pek sabırlı ekensiñ. Eşq olsun saña! — dedim.

LUGAT:

acınmaq — *співчувати*
 alel-acele — *швидко*
 aqrان — *ровесник*
 büllür-büllür — *прозори*
 canavarlıq — *звірство*
 çarpıldı — *кинувся*
 erişmek — *постувати*
 eşq olsun — *молодець*
 közlemek — *цілитися*
 muğayğan — *засмучений*

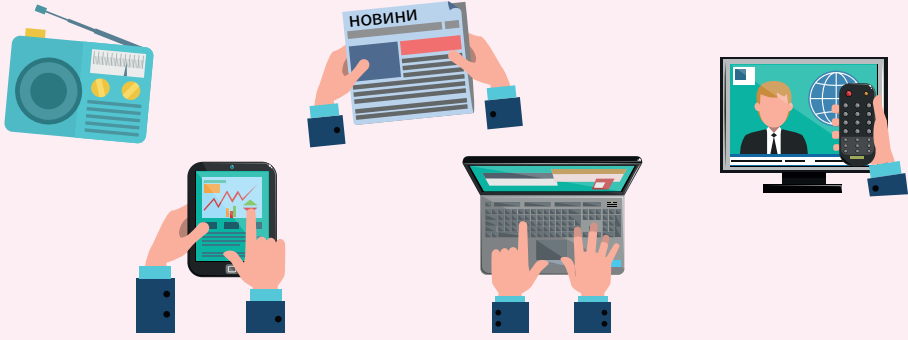
nazik müçeli — *тут: слабкий*
 rıştav — *пістолет*
 qarçığa — *торець будинку*
 sallan-sullan ketmekte — *йти перевальцем*
 torlanğan — *наповнені*
 slözami — *сльозами*
 tüzelmegen yara — *невиліковна рана*
 vahşiylik — *жорстокість*

SARF

Mediametinniñ talili: bediıy ve sözsüz vastalar, qonuşuv üslübi, dam ve tercime

Mediametin — kütleliy haber vastalarınıñ yolları tarafından kelgen metindir. Şu vastalarğa matbuat (gazet, mecmua, kitaplar), radio, televizion, internet, kino, seslerni yazıp aluv, videometin, telemetin, reklama levhaları ve cedvelleri, mültimedia merkezleri kire. Bular episi malümat berüv, saqlap qaldıruv ve yaratuv vastalarıdır. Olar insanlarğa etraftaki alemni közetmege, özara uzlaşmağa ve medeniy mirasnı bermege yardım ete. Siz de, sayğılı talebeler, qonuşuvda, bir iş yapqanda şu media mahsullarınen qullanmağa başladınız.

Mediamahsul (media mahsulı) — insan faaliyetini köstergen, numayış etken bir vastadır. Mediamahsul sayesinde insanlar İnternet ve yaşayış arasında bağıny tayin eteler.

İhtar. Media mahsulatı bizge tüşünmege, saylamağa, yañı şeyler bilmege yardım ete. Şimdiki qıyın vaqıtta insanlar yalanı aqıqattan, müim ve saçma malümatnı ayırmaq içün media vastalarını yahşı saylap qullanmağa öğrenmeliler. Sizge de İnternet içinden doğru ve faydalı malümatnı tapıp oqumağa bilmek, öğrenmek şarttır.

Mediamahsulnıñ özüne has **bediyy** (*ifadeli serlevası, şıarı, metinnıñ özü*) ve **sözsüz** vastaları (*fotosuretleri, resimleri, belgileri, yazuvnıñ türlü üslüpleri, yeri ve il.*) olur.

Qonuşuvda mahsus, qıyın, añlaşılmağan sözle uzun, mürekkep cümleler az qullanılır. Mediametinni tizgende de, 'insancasına', yani siz özara, adıyce laqırdı etkeniñiz kibi yazıñız. Eñ müim malümatnı başında aytıñız; aslında sakın, kerek, siz bilgen ve aqıqat olğan şeyni aytıñız. Soñunda teşekkür bildirmeye unutmañız, tenqitke emiyet berip, pek tesirlenmeñ. Bu ve diger tevsiyeler siziñ ve mediamahsulnı yaratqannıñ **üslübini** ve **damını** teşkil eter.

Zemaneviy yaşayışta elektron adlı ve diger, yani İnternette yerleşken luğat ve diger **tercime** vastaları keñ darqalğan. Olarnıñ vastasinen biz bir tilden ikinci tilge ayrı söz, cümleler, atta da metinlerni birden tercime ete bilemiz. Lâkin eñ müimi mında şu ki, böyle tercimeler yardımınen biz esas, baş haberni, onıñ maiyetini añlay bilemiz, inceliklerine ise dalıp olamamız. Şunıñ içün insan yapqan tercimeniñ qıymeti başqadır.

Mediametinniň talili

1. Mahsulnı seyir etiňiz (ya da oquňız, ya da diňleňiz).
2. Oniň şeklini, mündericesini ve çeşitini tayin etiňiz.
3. Metinniň manası nede? kibi sualge cevap beriňiz. Diger, buňa oşağan malümatnen teňeştiriňiz.
4. Netice çıqarıňız: malümat faydalı — faydalı degilmi? O maňa nege kerek? Öz munasebetiňizni bildiriňiz.

1-iş. Fotosuretlerge baqıňız. Aşağıdaki noqtalarğa esaslanıp talil etiňiz.

Talil

- Fotolarda siz ne köresiz?
- Anda kim tasvir etilgen?
- Angi şeyler fotoda tasvir etilgen?
- Fotolar angi vaqia, devirge ait?
- Biz olardan eň çoq nelerni bilip olamız?
- Fotodan biz angi suallerge cevap alıp olamaymız?
- Angi malümat sizge kerek?

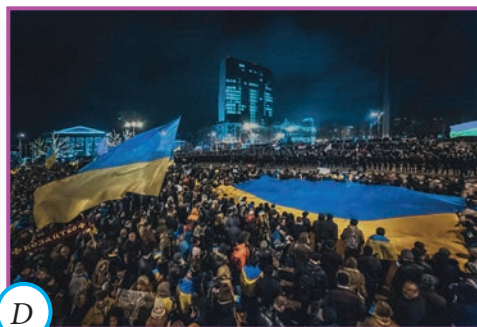
A

B

C

D

2-iş. Yuqarıda berilgen fotolar yardımnen cedvelni tolduriñiz.

A	Men ne körem?	Körgenimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?
B	Men ne körem?	Körgenimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?
C	Men ne körem?	Körgenimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?
D	Men ne körem?	Körgenimniñ nesi aqiqattır?	Neni farz etem?

3-iş. Aşağıdaki suallerge aǵzaviy cevap beriñiz.

1. Nege mediametin deyley?
2. Olarnıñ nasıl şekilleri bar?
3. Mediametnleriniñ nasıl tesiri ola bile?
4. Mediametinler sizge nasıl tesir etkenine misaller ketiriñ.
5. Biz medianıñ istenilmez tesirinden özümüzni nasıl qorçalay bilemiz?

4-iş. Elektron luǵatlar yardımnen 8–10 cümleden ibaret bir metin bir tilden ekinci, siz añlağan tilge tercime etiñiz. Oqup baqıñız. Soñ nuqsanlarını doğurtıñız. Maşına ve insan yapqan tercimeleriniñ farqına yetiñiz.

5-iş. Metinni qonuşuv imkânlarına, talaplarına ve tizimine köre talil etiñiz.

— Sabalar hayır, sayǵılı dostlar! Siziñ diqqatınıznı Youtube kanalına celp etmek ister edim. Diñlegeniziñ ve qoşulǵanıñız içün sağ oluñız. Men bu Youtube kanalında imkânıma köre qırımtatar edebiyatına diqqat ayırmaǵa tırışam. Dünya edebiyatı arasında bizim edebiyatımız da bugüngece yetip keldi. Ve bizge pek acayip eserler yetse de, daa ne qadarı bizge yetalmaǵandır dep tüşünem. Şimdi elimizde olğan edebiyat nümünelerini seslendirmege tırışam. Elbet, menden de evel bu işni yapqan adamlar oldı. Amma, men bellesem, bu saada daa dünya qadar

iş bar. Men de buña, çareme köre, öz issemni qoşmağa isteyim. Bu Youtube kanalımı diñlemege, baqmağa, diqqat ayırmağa çağram. Birinciden, edebiyatımıznıñ nümünelerinen tanış olmaq içün, eñ azından aynenileri diñlemek mümkün. Ebet, men bu işni tehnikiy ceetten mükemmel yapmaydırım, amma işte men davet etem, seslenmek ya da seslenmemek, diñlemek ya da diñlememek – siziñ işiñiz. Siz bu kanalğa diqqat ayırsañız, men sizlerge çoq teşekkür eter ve bu işim faydalıdır dep tüşünir edim. Bir şeyge baqmadan men ep bir bu işni devam etmege areket etecegim. Sağ oluñız!

Maye Abdulganiyeva

1. Metinniñ müim ve ikinci derece malümatını ayırıñız. Artıq malümatına rastkeldiñizmi?
2. Sizge berilgen metinniñ maqsadını tapıñız (O sizge nasıl tesir ete?)
3. Müellifniñ nutuq medeniyetine diqqat etiñiz. Angi nezaket ibarelerini qullana? Malümatnı obyektiv şekilde bermek içün angi dialog vastalarından faydalandı?
4. Metinniñ qıymeti nede? (Cevabıñıznı qırımtatar edebiyatını saqlamaq zarurlıǵına, em onıñ degerine diqqat etiñiz.)
5. Metinde zamirlerniñ qullanuvına riayet etiñiz, olarnı kayd etiñiz.
6. * Şu videonı içtimaiy aǵlardan diñleñiz. Müellif tilden ğayrı daa nasıl tesir etici vastalarnı qullandı?
7. Metinniñ mündericesini talil etken soñ, alǵan neticeleriñizni toplap, 4–5 cümlelik qandırıcı bir metin azırlañız. Çıqışta bulunıñız. Mevzuñız kanal reklamasinen ya da umumen edebiyatımıznen daa teren öğrenilmesinen baǵlı olsun. Buña müellifniñ diger çıqışlarını da diñleseñiz yahşı olur.

31-inci afa

Soñki körüşüv

Enver Arifov

Parça

Abdül Teyfuqnen eki aftalıq otpuska alıp, tuvğan yerlerimizge ziyaret etmege qarar berdik. 1944 senesi mayıs 10-da biz qaramannıñ evinde otura edik. Cemaat o nasıl olıp qaraman unvanını alğanı aqqında ikâye etmesini istedi. Abdül Teyfuq şularını ayttı.

‘Askerlerimizniñ Dniprodan keçüvlerini körgen adam bu manzaranı bir vaqıt unutmaz. Maña 28 askernen beraber özeni keçmek ve sağ yalıdaki müim bir töpeni elge keçirmek vazife berildi. Onı büyük gruppanen askerlerimiz keçip bitkence elde tutmaq avale olundi.

Sağ yalıdaki köyge iri duşman otrâdı kelgen. Duşmannıñ mudafaa quvetleri aqqında tafsılâtlı malümat almaq kerekimiz. Birinci gruppaga özümnen beraber dört adamnı seçip aldım. Ağaç ve tahtalardan yasalğan küçük plot suvda yalday. Onıñ üstünde beş askermiz. Küreklerni bar quvetimiznen çektik. Dneprniñ üstü snarâd ve minalarnıñ tütüninen örtülü edi. Onlarnen samolötlar başlarımız üzerinde aylanalar. Bombalardan soñ suv stolba kibi avada salınıp qala. Plotniñ yarısı dağla, lâkin biz ağaçlarğa yapışamız, silâlarını taşlamaymız ve ep ögge cılışamız. Tek ögge. Er bir ağaçnıñ üstünde silâlı asker. Maqsat bir — qarşı yalığa çıqmaq. Gitlerciler er angi yolnen olsa da askerlerimizni özenden keçirmemege areket eteler. Olarğa yañıyañı quvetler kele. Olar qarada turıp toplardan, minomötlardan atalar.

Mına sağ yalı. Bizler aman toğaylıqqa kirdik. Köydeki nemselerge qarşı ateş açtıq. Bu arada arttan plot ve qayıqlarnen batalyonniñ diger askerleri de kelip yetiştiler. Noyabr 7-de, saba tamam saat yedide biz belgilengen töpeni elge keçirdik ve anda

yahşı etip pekindik. Okoplar qazdıq ve özümüzni er dört taraf-tan qorçalap başladıq. Üyle maalinde nemseler üçümge keçtiler. Olar bizni çoq olmağanımızni bile ediler. Onıñ içün sarıp aldılar ve töpege doğru ardı-sıra atakalar yaptılar. Bizde dört minomöt ve yeterlik miqdarda zapas snarâd bar edi. Biz bütün silâlarımızdan bir kereden ateş açamız. Duşmannıñ birinci safı qayta, lâkin ikinci safı ögge çıqa. Biz kene ateş açamız. Niyet, oqlarımız ve snarâdlarımız bitti. Bu uruşta tek ögge yürgen yeñecek. Men askerlerge üçümge keçmekni emir etim. Biz, ‘Ur-ra!’ sedalarinen, üstümüzge keleyatqan duşmannıñ qarşısına çıqtıq. Olardan qararnen on-on beş kere az edik. Lâkin kimse bu aqta tüşünmedi. Bir çoq yigitler elâk oldı. Lâkin köydeki duşman askerleri yalığa yaqınlaşıp olamadılar. Tutuşuvniñ eñ ağır daqqasında artımızdan tuvğan ‘Ur-ra!’ sadasını eşittik. Bular bizge yardımğa yetişken silâdaşlarımız ediler. Özenden keçken toplarımız artıq duşmannıñ üstüne qurşun yağdırmaqta edi. Topraq sarsıla, aman qalğan evler de yıqılalar. Tanklarımız şiddetnen ögge keteler. Er yaqta ateş, er yaqta patlav. Duşmannıñ ayağı tiygen topraq, onı ateş olıp yaqmaqta edi’.

Bu ğalebeden soñ Dnipro özenini birinci olıp keçken dört askerge ve olarnıñ komandirlerine Abdül Teyfuqqa Qaraman unvanı berildi.

Acayip insan, Vatanına sınırsız sevgi beslegen adam, Qaraman Abdül Teyfuq bu ketüvinden soñ bir daa qayıp kelmedi. Bu bizim soñki körüşüvimiz edi.

LUĞAT:

birinci saf — *перший стрій*
 elge keçirmek — *захопити*
 kürek çekmek — *везувати*
 mudafaa quvetleri — *сили оборони*
 pekinmek — *закріпитися*
 qurşun yağdırmaqta edi — *засипали градом куль*
 seda — *тут: клич*

sınırsız sevgi beslemek — *відчувати безмежне кохання*
 silâ — *зброя*
 silâli asker — *озброєний солдат*
 şiddetnen — *люто*
 top — *гармата*
 topraq sarsılması — *струс землі*
 tutuş — *сучика*
 yañı-yañı quvetler — *нові сили*

Sual ve vazifeler:

1. Köydeşleri Abdül Teyfuqnen soñki kere ne vaqıt körüşkenler? Qaraman yerli cemaatqa ne aqqında ikâye etti? Abdül Teyfuqqa nasıl vazife berilgen? Qaraman Dniprodan keçilüvi aqqında neler ikâye etti? Üçüncü abzatsını oquñız. Gitlerciler askerlerni özenden keçirmemek için neler yaptılar? Askerler özenniñ sağ yalisına barıp yetkenlerinen neler oldı? Nemseleler ücüm etkenlerini oquñız. Askerler belgilengen töpede ne vaqıt pekindiler? Qaramanlar töpelikni nasıl qorçaladılar? Özenniñ sağ yalisını tutqan askerler nasıl müim vazifeni becerdiler? Orduniñ esas quvetleri uruşqa kirişken soñ, Dniproniñ sol yalisında keçken cenkniñ ketişatı nasıl tüs aldı? Bu ğalebeden soñ Dnipro özenini birinci olıp keçken dört askege ve olarnıñ komandirlerine nasıl unvan berildi?
2. Beşinci sınıfta angi cenk qaramanı aqqında oquğan ediñiz? O qaraman aqqında nasıl meraqlı malûmatnen tanış oldıñız?
3. Talebeniñ fikrinen razısıñızımı?
'Biz faşistlerni nasıl etip yeñe bildik? Kimniñ ve neniñ yardımınen? Er bir cenkniñ öz qaramanları bar. Ekinici cian cenki tarihinde çoq qaramanların adları qaldı. Olarnıñ çoqusı Vatanını qorçalamaq için canlarını feda etkenler. Cenkte birinci yerde insan tura. Cenkte insanlar cesaret (*смилливість*), mertlik (*мужність*) ve metanet (*смійливість*) köstergenleri için ğalebe qazandılar'.
4. **Ev vazifesi:** metinni özüniz tizgen plan boyunca ikâye etiñiz.

Abdül Teyfuq

Abdül Amitoviç Teyfuq 1915 senesi dekabr 24-te Tavriya guberniyasınıñ Yalta uyezdidindeki Partenit köyünde doğdı. 1932 senesi Partenitte sekiz yıllıq mektepni bitirdi. 1935 senesi Yalta pedagogika tehnikumını bitirdi.

1939 senesi ise M.V. Frunze adına Qırım pedagogika institutını bitirdi. Oquv yıllarında Üsküt köyüniñ orta mektebinde ocalıq da yaptı. 1937 senesi Quru Özen köyü başlanğıç mektebiniñ müdiri

edi. 1938 senesiniň yanvar ayından başlap, Aluşta rayon halq tasil bölüginde inspektor olıp çalıştı.

1939 senesi noyabr ayında Qızıl Orduğa çağırıldı. 1941 senesi iyün ayında Oröl şeerinde arbiy piyadeler oquv yurtunu (*пяхотне училище*) bitirdi.

Abdül Teyfuq cenk başlanğanınen küçük leytenant unvanında uruşlarda iştirak etti, birinci yılda eki kere ağır yaralandı. 1941 senesiniň soňunda atıcılar batalyonınıň komandiri oldı. 1942 senesi dekabr 10 künü üçüncü kere, 1943 senesi avgust 24 künü dördüncü kere yaralandı.

Kapitan Abdül Amitoviç Teyfuq Dnipro için uruşlarda qaramanlyq ve komandirlik ustalığını kösterdi. 1943 senesi sentâbr 26-da onıñ batalyonu birinci olıp Dnipronıñ sol yalisına barıp çıqtı ve Kremençug tarafına yol açqan Verhnedneprovsk şeeriniň civarındaki Puşkarevka köyü yanında keçken ağır uruşlarda ilk platsdarmlardan birini basıp aldı. Abdül Teyfuq duşmanğa aman-aralıq bermey, öz batalyonınen ücümge keçti ve amansız uruşlarda basqıncıları darma-dağın etti: 750 asker, 2 top, 12 minomöt, 42 pulemöt yoq etildi, 300-ge qadar silâ elge keçirildi. 1943 senesi dekabr 20-de Abdül Teyfuq köstergen qaramanlığı için Qaraman unvanınen taqdirlendi.

1943 senesi oktâbr ayında Dnipro yanında keçken uruşlarda cesür ofitser besinci kere yaralandı. O, gospitalde tedaviylenge, tibbiyat hizmetiniň gvardiya leytenantı Mariya Köçinanen tanış olup, onıñnen aile qurdu. Olarınıñ dünyağa kelgen oğluna babasını körmek nasip olmadı...

1945 senesi mart 18-de gvardiya mayoru Abdül Tey-

A. Teyfuqniň abidesi. Partenit

fuq Almaniyaniñ Neybrüken şeerı yanında elâk oldı. Lvovdaki Şüret bayırında defn etildi. Onıñ doğmuş Partenit qasabasında qaramanğa abide qoyuldı (2014). Aqmescitteki soqaqlardan biri onıñ adını taşıy.

‘Ürmetli Ayşe Abdül.

Arbiy qısımnıñ komandanlığı ve bütün terkibi (*особистий склад*) büyük yanıqnen sizge haber ete ki, 1945 senesi mart 18-de Siziñ oğluñız nemse-faşist basqıncılarına qarşı uruşlarda elâk oldı. Sizge taziye bildiremiz (*співчуваємо*). Siznen beraber bu ağır ğayıpnıñ accısını (*важка втрата*) bölüşemiz. Siziñ oğluñızni er kes sevip-saya edi, o eñ yahşı komandır, eñ yahşı dost edi.

Teyfuq qaramanca cenkleşti ve qaraman olaraq elâk oldı. O, uruşqa birinci sırada ketip, telükeden qorqmay, duşmanlarını amansızca tar-mar ete edi. Onıñ aydın hatırası daima biz ile yaşaycaqtır. Onıñ cesedi yanında duşmanlardan öç alırmız (*помстимося*), dep yemin ettik.

Oğluñız Abdül Teyfuq 1945 senesi mart 24-te Lviv (İlbav) şeeriniñ Lıçakov mezarlığında defn etildi.

Gvardiya mayori Komarov’

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Silinmeycek izi bar

Linâre Dermenci

Qaramanımız Teyfuq Abdül hatırasına

Halqımızniñ batır ediñ, Teyfuq,
Aman bermey faşistke urdıñ yumruq.
Gvardistlerniñ safında o küreşte
İradeñ pek körüñdi safdil işte.

Ne güzeldir Partenit limanları,
Qır-dağlardan sarqqan şu bağçaları.
Ayuvdağ sarılğan yüzümler yaprağına,
Çeçekler qoqusı yayılğan toprağına.

Budır seniñ diyariñ, ey, Qaraman,
Vatan için can berdiñ, ağlay Vatan.
Yarıqlata temeliñni şu Yıldızıñ,
Onıñ için silinmez iç yürgen iziñ.

Qaramanı doğurdı dülber diyar,
Halqı oña bu yerde eykel qoyar.

LUĞAT:

aman bermey — *нещадно*
eykel — *памятник*

irade — *воля*
safdil — *честный*

SARF

Qaramanıñ cesareti

Birlikte (*коллективно*) yazılğan beyan
Enver Arifovniñ '**Soñki körüşüv**' ikâyesi esasında

Beyan nasıl yazılır?

Beyan yazılışınıñ bir qaç basamaqlarını qayd etmek
mümkün.

1. Azırlıq subeti. Bu, oca ve talebelerniñ birlikte alıp barılğan işidir. Bu iş devamında beyan metini ile tanış oluna. Talebeler metinni bir qaç kere oquylar. Metinniñ mevzusu muzakere etile, serlevası yazıla ve tariflene. Bu basamaqta talebelerniñ metin mevzusu boyunca bilgileri aktualleşe, tanış olmağan sözlər muzakere etile, faktlar, sene ve adlar açıqlana, müellifniñ esas ğayesi muayyenleştirile (*конкретизируется*). İş qaralamada yapıla.

2. Metinni yazuv, qaralamanen çalışuv.

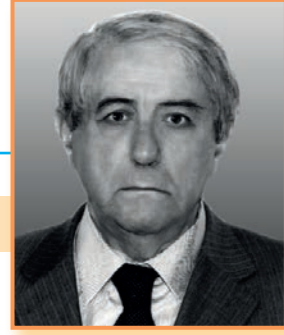
Metindeki esas sözler ve kompozitsiyanıñ hususiyetleri talil etile. Metinniñ esas qısımları belgilene (kiriş qısımları, adiselerniñ inkişafı, kulminatsiya ve yekün). Er bir qısımnıñ mini-mevzusu, onıñ mündericesi belgilene; qısımnıñ serlevası qoyula, serleva plannıñ punktı olaraq yazıp alına. Bundan ğayrı, yazıcıniñ qonuşuv (*коммуникативне*) niyetleri aqqında fikir etile: eser ne içün yazıldı, eserniñ bu parçasında nasıl ğaye bar, bu parçanıñ başqa parçalarnen nasıl bir bağı bar. Qaralamağa yañı qaydlar kirsetile.

3. Mündericeni teşkerüv, redaktirlev, tüzetüvler kirsetüv.

İşniñ bu basamağında talebe öz qaralamasını çalışsa. Talebe metinni oqup, beyan etilgen fikirlere ne qadar mantıqlı olğanını, insan adları doğru yazılğanı-yazılmağanını teşkere. Artqaç tekrarlanuvlarını silip taşılay, yañlış qullanılğan sözlerni tüzete. Bundan ğayrı, imlâ ve punktuatsiyanı da tüzete. Bu işniñ neticesinde metin qaralamadan temizge çekile.

32-nci afta

Zorbalıq yılları Samedin Şükürçiyev

Povestten parça

1944 senesiniñ baari yaqınlaşqanda, köydeki nemselerniñ sayısı da eksilip başladı. Niayet, çoqqa barmay, nemseler tübü-tamırinen yoq olıp kettiler. Köy ealisi olarnı azat etken askerlerni közyaşlarinen qarşılav. Bizim askerler kelgeninen, ikinci künü köyde kene de eski nizam, er kim içün añlayışlı tertip quruldı. Tükân çalışıp başladı. Bir ayağını cenklerde yoq etken Murtaza Çaçı de köyge qayttı. Köyniñ balaları onıñ artından qalmaylar, olar bizim qaramanımızni körmege, köküsindeki medallerni tutıp baqmağa intılalar ya da, Murtaza ağa razı olsa, onıñ bir-de bir medalini öz köküslerine taqmağa, arqadaşları arasında maqtanmağa tırışalar.

Bir kün aqşam köy-meydançıǵına maşınalar kelip toplandı. Maşınalar brezentnen yapılğan, em etrafta da pek çoq askerler yüre.

Ortalıqqa qaranlıq tüşken soñ, askerler ev-evden yürüp, şu evlerde yaşaǵanlarını yazıp başladılar. Adamlardan başqa, aramlarda olğan ayvanlarını da yazğan ediler.

Aradan üç kün daa keçti. Maşınalar kene de şu meydançıq etrafında turalar.

Menim rahmetli anam sabaları pek erte tura edi. Saat beş degende o, endi turıp sığırnı saǵa, süt qaynata, furunnı alevlete turğan. Bizler, balalar, turǵance o, ötmek de pişirip ala. Lâkin şu gecesi o abdırıp turdı. Tıştı sesler, askerlerniñ baqıruvları eşitilmekte edi. Davuşlar pek qorquñlı ediler. Bütün köyde şamata,

fiğan qopqan. Anammen qartbabam pencere taba çekilip, perdesini tekarar açtılar da, etrafta ne olğanını baqalar. Anam:

— Demek, halq sürgün etilecek dep nafile aytmağanlar, aytqanları doğru eken?

— Tınçlan. Balalarını tursat, azırla. Urbalarını almağa unutma.

Anam bizlerni uyattı. Kiyindirip başladı. Askerler bizim qapımızğa qaqqanda, bizler epimiz kiyinip, azır tura edik. Bu endi saba saat beş-altı olğan vaqıtlar edi. Bizim evimizde saat degen şey yoq edi. Babam-anam saatnı yıldızlarğa baqıp bile ediler. Bizler endi bütün şeylerimizni boğçalap qoyğan edik. Sofra üstüne anam şu arada bir deste pite obalap qoydı.

— Azırlanıp eviñizden çıqıñız! Sizlerni sürgün etemiz! — olar üç asker ediler.

Qapılar açıq olğanı içün, olar davuşsız kirip keldiler. Qartbabam boğçalarnı omuzlarına urdı. Biz, balalar, yuqusırağan alımızda, ellerimizden tutuşıp, cemaat toplanğan meydançıqqa yol aldıq. Mında endi pek çoq adam toplanğan edi. Em adamlardan da çoq maşınalar tura. Şu yerden de bizlerni demiryol tarafına alıp kettiler.

Boşap qalğan evlerniñ azbar qapılarını yel sallata, boşap qalğan köy qorqunçlı bir manzaranı ańdıra. Açıq pencerelerniñ perdeleri, şorbacılarınen sağıqlaşqan kibi, yelpireyler. Olarnı körip keteyatqan köy ealisi közyaşlarını tıyıp olamay. Başlarına kelgen şu felâketni olar beklemey ediler.

Bizlerni Aqmescit şeerine ketirip, demiryol vokzalına boşatılar. Mında adam daa çoq. Bütün vokzal, közüñ körgeñi qadar, adammen nıqtalğan, mında bizlerge tanış olmağan, başka köylerden ketirilgenler de pek çoq...

Tren de ağır, de tez yürüp, ağır yükünü tarta. Özü de iç ümüt etilmegen yerlerde toqtay, em pek siyrek toqtay, toqtasa da, bir yerde çoq turmay, aman yolunu devam etmege aşıqa. Öz uzun yolunda tek kömür ve suv ala.

Tren toқтаğan yerde qaravullar şu an vagonlarınıñ qapılarını şatırdatıp açalar. Şu daqqası yürüp olğanlar çapıp kelip vagonniñ qapıları ögüne cıyılışalar: tısta ne bar eken, ne yerge keldik, daa ne qadar yol yürecemiz eken? — dep biri-birinden soraylar ve

'Qaytarma' filminden levha

şu suallerni soldatlarğa da bereler, amma olar 'bilmeymiz', dep cevap bereler.

Elbette, qapavlı qutu içinde, gece-kündüz ketkeniñni bilmey yaşamaq qolay degil. Em şü qutu içinde mahbüslerniñ sayısı da kün-künden eksile. Tren çöllerde, kimse olmağan yerlerde toqtağanda, adamlar tez-tez ölülerini vagonlardan çıxarıp kömeler ve suv araylar. Suv tapılsa, vagonlarğa taşıylar. Soldatlar vagondan çoq adam tüşürmey, eki ya da üç adamğa ruhset etile. Eger de ölü çıxarılsa, trenden üç-dört metr avlaqta defn etile. Dua baş ucunda oqula. Bütün şü savap işler olduqça tez yapıla, çünki tren ne qadar turacağını kimse bilmey. Parovozni köçürmek için gerekli kömür ve suv yüklengen soñ, kimseni haberdar etmey, tren yerinden köçe. Tren ketken soñ, şü yerde taze topraq obacıqları qala...

LUĞAT:

bir qaç metr avlaqta — *на відстані кількох метрів*
 defn etmek — *поховати*
 felâket — *біда, нещастя*
 fığan qorqan — *пролунали крики*

furunni alevletmek — *затопити піч*
 mahbüs = mabus — *ув'язнений*
 savap iş — *блага справа*
 tübü-tamırinen — *під корінь, всіх до одного*

Sual ve vazifeler:

1. İkâyeti oquñız. Suallerge cevap beriñiz.
1944 senesiniñ baari yaqınlaşqanda, köyde neler olğan? Köy ealisi olarnı azat etken askerlerni nasıl qarşılağanlar? Köyde nasıl yaşayış başlanğan? Bir kün aqşam köy meydançığında neler toplanğan? Hatıralarnı oquñız. Ananen qartbaba pencereden köyde olğan şamatanı körgen soñ ne yaptılar? Evlerine üç asker kirgenlerini tapıp oquñız. Adamlarnı köyden sürgün etkenlerini oquñız. Tren yolu nasıl edi? Közüñiz ögünde nasıl levhalar peyda oldı? Mal vagonlarında adamlar neler çekkenler? Tren qısqa müddetke toqtağan yerde qaravullar ne yapa ediler? Tren toqtağanda adamlarğa ne yapmağa izin berile edi?
2. Siziñ qorantañızda sürgünlük aqqında ne bileler? Qartana ve qartbaba, ana-babalarıñız o deşetli facia aqqında sizge neler aytıp berdiler? İnternette, kütleliy informatsiya vastalarında qırımtatar halqı sürgün etilgeni aqqında malümat tapıñız, çıqışlar azırlañız.
3. **Sürgünlük, genotsid, rehabilitatsiya** sözleri nelerni añlatqanlarını biliñiz.

Sürgünlük (*денормация*) — bir adamnı, bir gruppadaamlarnı ya da halqlarnı tuvğan yerlerinden mecburen köçürüv. Adette köçürüv konvoy nezareti astında keçe, köçürilgen yerde ise zorbalıq rejimi üküm süre.

Genotsid — belli bir milliy, etnik ya da ırqiy (*расова*) gruppasını qısmen ya da tolusinen yoq etmek için yapılgan areketler.

Rehabilitatsiya — iftira (*наклеп*) ve genotsid siyaseti neticesinde mecburiy köçürüvge oğratılğan halqını ya da etnik gruppalarnı aqlav (*повернення доброго імені*).

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Mayıs 18-de

Eskender Fazıl

(Stalinge ve onıñ qurumına qarğış)

Sen benim günâhsız balalıq çağımını

Süngüler ucunda süyreklep yürdiñ!

Mayıs 18-de gönçeli bağrımını

Alladan qorqmayıp, sabannen sürdiñ!

Rustem Eminov 'Olüm treni'. 1997 s.

Sen benim arzumnu, bahtımı, şanımnı
Ayvanlar taşılğan vagonğa yüklep,
Mayıs 18-de incıtıp canımnı,
Horluqqa yolladıñ, avtomat tiklep.

Sen benim bitamniñ Quranın yaqqanda,
Halqımnıñ ruhunu, hayalın bozdıñ.
Mayıs 18-de mavı tañ atqanda
Dinini, tilini, tarihını boğdıñ!

O vaqıt men seni yürekten qarğadım:
Nesiliñ qursun! Omurğañ sınısın!
Mayıs 18-de er sene qarğadım.
Bugün de qarğayım: ocağıñ sönsün!

Temelli sarsılsın! Ağañ ve qardaşıñ
Eñ yaqın dostlarıñ cellâdıñ olsun!
Mayıs 18-de halqımnıñ qarğışı
Başıña qara quş — quzğunday qonsun!

1990 s. Aqmescit

LUĞAT:

cellât — *кат*

incıtmaq — *кривдити*

nesiliñ qursun — *щоб згинув твій
рід*

ocağıñ sönsün — *щоб твоє*

вогнище згасло

omurğa — *хребет*

süngüler ucunda — *на вістрі
штика*

süyreklemek — *тягнути*

şan — *добре ім'я*

temelli sarsılsın — *тут: назавжди*

зруйнується

SARF

Nisbiy (tilimizge ait) sözler ve alınmalar. İstilaat

Alimlerniñ bildirgenine köre, qırımtatar tili halq tili olaraq X–XI asırlarda şekillene başladı. Soñ o, milliy tilge çevirildi, daa soñra ise — Qırım hanlığı devrinde devlet tili olaraq qabul olundu. Böyle inkişaf yolunda o, bayağı zenginleşti. Em bu zenginleşüv tilniñ tek içki imkânları sayesinde olup keçmegen.

Mesele şunda ki, er bir til başqa tillerden öz ihtiyacına köre söz ala. Mına böyle etip milliy söz baylığınıza **alınmalar** da kirmege başladı.

İhtar. Lâkin bugünkü künde ise tilimizniñ qullanuv vaziyeti ağırlaşa. Şuniñ içün devletçiligimiz tiklenilmegence, onıñ inkişafı aqqında aytağa söz kelmey. Demek, epimiz içün eñ müim şey — tilni saqlamaq, onı er saada (*в кожнiй галузи*) qullanmağa öğrenmektir.

Yuqarıdan añlağanıñız kibi, alınma qatlamniñ emiyeti şunda ki, onıñ yardımınen er bir til ögge ketmekte, teraqqiy etmektedir (*прозречье*).

Qırımtatar tiliniñ öz sözlerini esasen imlâ qaidelerine köre tayin etmek mümkün. Olar qalınlıq-incelik qaidesine boysuna. Alınma sözlerniñ de öz tarihi olup, o, etimologik luğatta pekitile.

Zemaneviy qırımtatar tiline eñ çoq fars, arap, moğol, yunan ve Avrupa tillerinden söz kire. **Fars** tilinden *bağça, nar, perde, usta, kevgir, destan, saz* ve diger bir çoq söz kirgen. **Arap** tilinden haber, cevap, asker, maqas, bina, aqıl kibi sözler kirgen, bir çoq ad teşkil olunğan. Bundan ğayrı, Muqaddes kitap — Quran vastasinen alınmalarnıñ sayısı ep artmaqta. Onıñ telâffuzı da laqırdıda ve bazı yazuv, şu diniy mevzuğa ait ceryanlarda ket-kete eki türlü olğanına rastkelmek mümkün: *Alla* ve *Allah*, *maşalla* ve *maşallah* ve il. (Şu cümleden mında *meramet* ve *merhamet*, *şübe* ve *şub(h)e* kibi eki türlü yazuvlarına diqqat eteyik.) **Yunan** tilinden kelgen sözlerge misaller: *yalı, kiramet, kilse, kübre* ve il. **Moğol** alınmaları tilimizde 25-ke yaqın sözni teşkil ete: *toz, oba, qurultay* ve dig.

Tilde mahsus qullanılğan sözlerge **istila** (ya da termin) deyler. Olar hususan ilimde qaysı bir añlamnı (*поняття*) şekillendirmek içün peyda ola. Meselâ: mecaz, qafiye, vezin (edebiyatta), kütleten, diremten, mide (tabiatşinaslıqta), sarma, dolma, çiberek (aşçılıqta) ve dig. Soñki yılları, bir çoq oquv neşirleri tercime etilgeninen, yañı istilalar kütleliy sürette yaratılmağa, demek ki, qırımtatar tiliniñ yañı istilaatı inkişaf ete başladı.

1-iş. Şiir parçalarını oquñız. O vaqıtları alınma sayılğan sözlerni tapıp talil etiñiz (manalarını luğattan faydalanıp tayin etiñiz). Zaman ve qullanuv saalarına köre netice çıqarıñız.

Ol aşırıqñ keldi, yol oldı,
Közlerim qan ile toldı,
Seniñ medhiñ heman oldı
Benim* ömrüme sermaye.

Evel baar, yaz kelince*,
Dalğalanır gölümüz de.
Dağlar yeşil don kiyince*,
Hublar kezer çölümüzde.

Cevheriyden

**-nen belgilengen sözlerni qırımtatar tiline çeviriñiz. Böyle kibi sözler zemaneyiy tilimizde de alınmalardan farq etkenine diqqat etiñiz. Demek, qırımtatar sözü olğanda, türk ya da diger tilden sözlerni (ve şu cümleden yalğamalarını) qullanmaq acet olmağanında özüñizni qandırırñız.*

LUGAT:

hublar = güzeller, dülberler
medh = maqtav

heman = birden, şu an
sermaye = barlıq, sermiya

2-iş. İstilaları umumiy manalarına (qaysı ilim saasına ait olğanına) köre taqsim etiñiz.

Musaviysizlik, aqciger, patlav, nazm, eşitüv, ekşilik, ölçek (kriteriy), telüke, cumhuriyet, azuv tişler, top, çinatıy parmaq, fırqa,

maden, sıma, tacmaraz, kemik (süyek), irinti, qan töküv, nota yolu, qan dönümi, al, yaralanuv, mesele, şekil (formula), pıstav.

Malümat için mevzular: tarih, tibbiyet, ayatfenlik, riyazi-yat, tabiatşınaslıq, arbiy iş, muzıka, til, edebiyat.

3-iş. Qırımtatar tilinde bir de bir zemaneyiy metin tapıp oquñız. (Buña kütleliy haber vastlarını (gazet, İnternetteki ceryanlarını) qullanıñız). Metin içinde alınmalar olsun.

4-iş. Parçanı oquñız. Yaş qaramannıñ müthiş cenk yıllarında keçirgen azaplarını köz ögüne ketiriñiz.

1941 senesi. Yaz künü cenk başlandı. Şu künden on bir yaşında Emineçik çoq azaplar körip keçirdi. Cenk felâketi balalığını hırsızladı. Babası bu bahtsızlıq içinde faşistlerni urmağa ketti. Faşistler açqan cenkte, olarğa qarşı küreşte öz issesini qoşa. Mına, böyle etip, üç yıl keçti. Emineçik endi 14 yaşında. Küneşli aprel künü. Baar qoqusı çevrege yayray. Bu kelgen baar, belki, bahtlı olur? Artlarına baqmağa fırsatları qalmağan nemse-faşist yağmacıları endi Qırımdan qaçalar.

Linâre Dermenci

• *2022 senesi kiçik aynıñ 24-de başlanğan cenkniñ felâketinen bağlı fikirleriñiznen paylaşıñız. O, adamlarğa, bütün Ukraina halqına ne qadar qıynlıq, ağrı, facia, deşet ketirgenini hatırlañız.*

5-iş. Metinni oquñız. Alınmalarını tapıñız.

Anamnı üç balasinen köyniñ çetine çıqardılar. Qartlarını ve balalarını arabalarğa toldurıp, meydanğa ketirdiler. Bütün kün şu meydanda bulundıq. Maşına bermediler. Köy bom-boş, ayvanlar ise mıñraşıp qaldılar. Biz meydanda geceledik. Maşına tek mayıs 19-da üyleden soñ kelip, bizni İslâm-Terekke alıp ketti. Anda vagonlarğa yüklep, mayıs 20 künü sabası Qırımdan çıqıp kettik...

Sürgünlük kibi vahşiylikni unutmıq — bu aqiqiy insaniyetsizlik ve satqınlıqtır...

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

• *Metinniñ soñki fikrinen razısıñız mı? Metinni bu facia aqqında qorantañızda eşitken (ya da film, haberlerden, İnternet ağından alınğan) bilgileriñiznen tamamlanıñız.*

6-iş. Parçanı oquñız.

İşten soñ Qurtveli yaşağan barak qırımtatarlarnen toldı. Başta kefeli Smail aqay qısıq közlerini, çalarıp başlağan mıyıqlarını çabik-çabik eki elinen oqaladı. O, yırlarını çöl maqamıle sozmağa başladı...

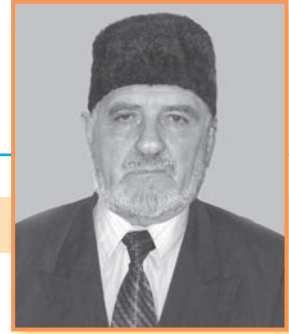
Yırlarınıñ tesirinden er kes öz qorantasını, doğıp ösken köyünü, yürgen, kezgen soqaqlarını, balalıq, gençlik teessuratlarını, eki-üç yıl içinde ebediy köz yumğan yüzlernen yurtdaşlarını hatırladılar. Bu yabaniy ülkeden topraqları alınğan qırımlılar endi ömürlük qorantaları ile qavuşmaycaqlar. Olar endi yalnız dualarnen añılacaqlar...

Qadır Veli

• *Ana-Vatan toprağı, milletiñizge doğru qıymet kesmege ögreniñiz. Siz doğıp ösken ve yaşağan yeriñizni sevesizmi? Bunıñ episiniñ qadrine yetmege tırışınız.*

33-üncü afa

Yürek ağrıları

Zakir Qurtnezir

Povestten parça

Yaznıñ yaqıcı sıcaqları biraz sönükmege başlağan esnada, arpa, boğday ızanlarında aşlıq çaluv başlandı. Köy halqı maşaaqqa çıqtı. Bekir, anası Alime aptenen beraber, er Allahnıñ vermiş künü maşaaqqa bara. Künde beş-altı kilo aşlıq çıqacaq qadar maşaaq toplaylar. Bu, er alda, qorantanıñ bir qaç kün keçinmesine yete.

Bir kün Bekir başaaq cıymağa bir özü ketti. Yarım torba toldırğan soñ, boldırdı ğaliba, bicağını yerge töşep, üstüne yanbaşladı. Şu esnada közü böyle manzarağa tüşti: eki sıçavul ağızlarında üç-dört boğday başaağınen bir teşikke kirdi. Birazdan tışqa çıqtı, etraflarına baqındılar. İç bir havf yoqluğına emin olğan soñ, ızan boylap başaaq qıdırıp kettiler.

Bekir meraqlanıp, kevdesini köterdi. Lâkin, ses-soluq çıqarmadan, közetüvni devam ettirdi. Sıçavullar ‘udarnik’ler kibi çalışalar.

— İş böyle eken, — diye tüşündi Bekir, — olarnıñ ‘anbarlarında’ bayağı başaaq toplanğan olmalı. Demek, şimdi benim vazifem — sıçavullarnıñ yuvalarını tapmaq, anbarlarını ‘açmaq’.

O yerinden turdı, deminki sıçavullar kirip çıqqan teşikni taptı. Eline bir tayaq alıp, onıñ etraflarına soqmağa başladı. Bir yerde tayaq ‘lop’ etip, yengilden yerge kirdi. Bekir aman o yerni qozğalap, ellerinen topraqı çetke sürdi. Bir daa baqsa, ne körsin, boğday başaaqları ‘anbar’ğa öyle tertipnen, biri-biri üstüne obalanğan ki, insanın böyle yapmağa bir zaman sabırı çıdamaz, elinden de kelmez.

Bekir başaqları torbasına toldurdu. Bu ‘anbar’niñ yanından ekincisini, üçüncisini... taptı. Küneş qonmasına yarım saat daa vaqıt qalğanda, torbasını toldırıp, quvana-quvana evlerine qayttı.

Alime apte oğlunıñ semereli işini körgeninen:

— Bu qadar başaqları bir özün cıydıñmı? — diye soradı.

— Yoq, anam, yañı ‘yardımcılar’ taptım, — dedi de, olğan vaqıanı söylep berdi. Ekisi şaqıldap, qatıp-qatıp külüştiler...

Böylece, yaşayış ep devam ete. Meşan qışlağından cenkke ketken yigitlerniñ ecel pancasından, duşmannıñ serseri qurşunından, bomba, top patlavından qurtulğanları ev-qorantalarına qayttı. Qayıp olamağanlarınıñ ‘qara haberi’ keldi.

LUĞAT:

boğday başağı — пшеничний колос

deminki — тільки-но

ecel pancasından — з лая смерті

havf — небезпека

ташақ — підбір зерен, що залишилися після збирання

qozğalamaq — тут: розколупати

semereli iş — хороша робота

serseriy qurşun — шалена куля
şu esnada = şu vaqıtta — у цей час

yanbaşlamaq — лежати на боці

Sual ve vazifeler:

1. Povestten parçanı oquñız. Suallerge cevap beriñiz.
Siz oquğan vaqia ne vaqıt olıp keçken? Köy halqı ne içün maşaqqa çıqa? Bir kün Bekir başaq cıyğanda neler olğan? Oğlan nasıl vaqianıñ şaatı olğan? Bekir neler yapqanı aqqında parçanı tapıp oquñız. Oğlan tapqan başaqlarını ne yapqan? Bekir quvana-quvana evine qaytqanda, anası oğlunu nasıl qarşılağan? Bu vaqiadan soñ şu adamlarınıñ yaşayışı nasıl devam etken?
2. Talebeniñ fikrinen razısınızmı? Onıñ sözlerine ne qoşar ediñiz?
'XXI asırda yaşaymız. İnsanlıq suratnen ögge kete, o er daqqada yañı şeyler tüşünip çıqara, bir şeylerni ögrenip ala, icat ete. Yalınız bir şey deñişmey ve aqılğa yatmay — bu, insanlar arasındaki nefret (*ненависть*), halqlar arasında duşmanlıq, cenkler. Az sayılı halqlarını öz Vatanından sürgün etüv kibi facia iç bir vaqıt tekrarlanmamaq kerek... Keçmişte yapığan facialı hatalarını ileride tekrarlamaması içün, olar aqqında unutmaq kerekimiz'.
3. İnternet, gazeta ve mecmualarda halqımızniñ sürgünlikte ağır yaşayışı aqqında malümat tapıp, çıqışlar yapıñız.
4. **Ev vazifesi:** Zakir Qurtnezirniñ 'Yürek ağrıları' povestinden parçanı oquñız, ikâye etiñiz.

MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Sürgünlik

Rustem Muxedin

Biñ doquz yüz qırq dördünci senesinde,
Sanki dersniñ yer kürresi toqtap qaldı.
Yeşil baar — on sekiz may gecesinde,
Tatarlarçün ana-baba künü oldı.
Geceleyin qaıldılar ev qapılar,
Bala-çağa ve qartlarını uyanttılar.
Evlerine soramazdan soquıldılar,
'Tatarlarını köçüremiz', dep ayttilar.
Şaşmalağan tatarlarını demiryolda,
Nıqtap-nıqtap vagonlarğa yüklediler.

Qaçırmamaq için halqı uzaq yolda,
 Qapılarga kilit asıp bekletiler.
 Ailelerniñ tuvğanları dört bir yaqqa
 Saçıldılar, bir-birini tapalmaylar.
 Halq ümüti: bu mesele çıkar aqqa,
 Bizni kene evimizge qaytarırlar.
 Lâkin halqıñ ümütleri boşqa ketti,
 Devlet kerı iç bir vaqıt qaytarmaycaq.

Tatar halqı vatanından sürülgen soñ,
 İç bir insan dayanmaycaq horluq kördi.
 Açlıq çekip yat yollarda süyrelgen soñ,
 Yarı millet suvuq, qara yerge kirdi.

A. Bekirov 'Saba 18 mayıs 1944 s.' 1992

LUĞAT:

açlıq çekmek — голодувати
 ana-baba küñü —
 стовпотворіння
 beklemek = qaratmaq —
 замикати

çıqar aqqa — стане
 очевидною правда
 dayanmausaq horluq —
 нестерпні стражданья
 yer küñresi — земна куля

Mürekkep (şu cümleden qısqartılğan) sözlerniñ imlâ hususiyetleri

Mürekkep sözler qoşulıp, defisnen ve ayrı yazılır.

Qoşma (bir söznen olıp yazılğan) sözler bir tüşünce bildirir ve bir urğunen ayılır. Olar esasen isimler, siyrekçe — sıfat ve fiillerdir: *kütüphane, qaraciger, Aqmescit, kervansaray, iscer (бензин); halqara, bütüncian; yapabilgen, keleyatqan, millet-sever*. Olarniñ terkiбинde *hane, ara, deste, umum, köşe* kibi ve diger tamirlar rastkelir.

İhtar. Qoşma sözler gruppasına **qısqartılıp** yazılğan sözler de kire. Olarniñ terkiбинdeki çoqusı allarda er bir sözüniñ birinci arfi büyük ariften yazılır: AQŞ (Amerika Qoşma Ştatları), Taras Şevçenko adına KMU (Kyiv milliy universiteti), BMT (Birleşken Milletler Teşkilâtı).

İç, tüz, ğayrı, qarşı, zıq, teñ, yat, şece kibi ve diger qısımlar ekseriyette istilalarda rastkelir. Olar esas tamirniñ ögünde (siyrekçe — artında) yerleşir. Olarniñ terkibine diqqat etiñiz: *zıqqoyurtuv, zıqçevirme, tüzköşelik, ğayrıtabalıq, içteri, içararetli, tışararetli, teñölçü; yatduyğulıq/istidatşecelik (алергия), yağirimeli (жиророзчинний), yatşece (антиген), yav-yatşece (антитіло)* ve il. Böyle kibi mahsus sözler (istilalar)ğa siz yuqarı sınıflarda rastkelirsiz.

Mürekkep sözler eki ve ekiden çoq sözden ibaret olıp, bir mananı bildirir ve ayrı yazılır. Mında da ekseriyetni coğrafik adlar (*Büyük Özenbaş, Birleşken Milletler, Avropa Birligi*), sıfatlar (*portaqaal tüs, aq saqallı, açıq mavı, qoyu qırmızı, beş haneli, qırq qatlı*) ya da sayılar (eki biñ yigirmi dördüncü; şu cümleden kesir sayılar: *on beşte üç*) ve terkipli fiiller teşkil ete. (Soñkileri mürekkep sözlerge terkibine köre ait olğanı içün kirsetilgen. Böyleliknen, mürekkep sözler ve mürekkep fiiller — başqa-başqa añlamlar, dep ayتماq mümkün.)

Defisnen yazılması — **çift** sözlerniñ esas hususiyetidir. Em siz metinlerni oquğanda, tilimiz çift sözlerge bay olğanını qayd

etkendirsiz. Olar mananı tamamlay, oña yañı tüs qoşa, umumen tilimizni zenginleştir. **Meselâ:** *ana-baba, tatlı-muabbet, sağ-ğa-solğa, enişli-yoquşlı, dos-doğru, qarama-qarşı* ve il.

1-iş. Cedvelni tolduriñiz.

qoşma söz	çift söz	mürekkep söz
-----------	----------	--------------

Alçaqgöñül, QMPU (Qırım müendis-pedagogika universite-ti), ayaqqap, kündoğuş, tercimeiyal (*биография*), ana-Vatan, Qarasuvbazar, ilmiy-tenqidiy, qaraboğday, Eski Qırım, kün-künden, bala-çağa, Yedi quyu, milletsever, çatalbaş gügüm, Çatırdağ, dağ tavuğı, tınıq-tınıq, balıq battı.

2-iş. Qırımniñ er bir köyü, şeeriniñ asıl, qırımtatar adı bar. İleride er bir yerge şu adlarınıñ qaytarılması közde tutula. Buña has, toponimika luğatlarinen tanış oluñız. Qırım ve Ukrainanıñ cenübiy bölgelerinden bir de birindeki yerlerine qırımtatar cedvelini tiziñiz.

3-iş. Metinni oquñız. Çift sözlerni tapıñız. İmlâlarını aqlıñızda tutuñız.

Ukraina, Qırım — bu baba-dedeler toprağı, tuvğan ülke, biz yaşağan yer. Onıñ baylıqları bu — ötmek ve şeker, tütün ve yüzümcilik, çelik ve kömür, uçaq ve kömpyuter. Bundan da ğayrı daa — tınıq göller, dağ ve ormanlar, keniş çölleri, çoqtan-çoq özenler ve, elbet de, meşur Qara deñiz, seniñ qartanalarıñ ve dedeleriñ yırlağan halq yırları.

Ukraina — bu qadimiy Kyiv ve keñ Dnipro. Qırım — bu hanlar mekânı olğan Bağçasaray, Ayuvdağ.

4-iş. Metinni oquñız. Mürekkep sözlerni yazıp alıñız.

Vatan! Bu sözde ne qadar çoq eyi, hoş ve tılsımlı duygular bar. Er bir insan Vatanını özcesine seve. Menim Vatanım zannımca, dünyada eñ acayip bir yerdir. Qırım aqqında pek çoq şiirler, yırlar, ikâyeler yazıldı, em de yazılır. Onıñ güzel tabiat manzarasını iç bir yernen teñeştirmek mümkün degil.

Qırımniñ yüksek dağları, keniş-qulan çölleri, deñiz boylarındaki altın kibi yıldırağan qumları oña olğan sevgime — sevgi, ğururıma — ğurur qoşa.

Ecdatlarımız bağ-bağçalar östürüp, Qırımı bir cennet köşesine çevirdiler ve öz nesillerine Vatan sevgisi, sadıqlıq aşıladılar.

Şimdi halqımız öz yurtunda evler, camiler, mektepler qurıp, yaşayışını ğayrıdan tiklemege areket ete.

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

5-iş. Parçanı oquñız. Mürekkep sözlerni tapıñız. İmlâlarını añlatıñız.

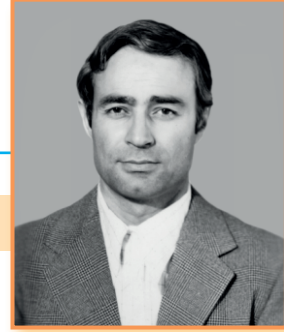
Ziy-çuv. Er kes öz teessuratlarinen paylaşa. Eki sözniñ birinde laf çıǵırığı aylana-aylana Ana-Yurt — Qırımğa barıp toqtala. Közaydın qavesinden soñ, mısırboğday unundan yapılgan kömeç, karaim yantığı, duttan yapılgan pekmez, erik tatlısı — episi sofrığa qoyıldı. Qonaqbaynıñ yüzünü qızartmadı.

Qadır Veli

• *Soñki üç işniñ mündericesine esaslanaraq, umumleştirici bir mevzuda plan tiziñiz. Tasavur etilgen ikâyeye serleva qoyuñız. XX asırda milletimizniñ başına tüşken facialı taqdiri, onıñ aqibeti, neticelerini ğayrıdan közden keçiriñiz. Soñunda ömürniñ qıymeti nede, ne oğrunda küreşmek zarurlıǵını biliñiz.*

34-üncü afta

Tutıp alınğan Vatan

Tair Halilov

romandan parça

— Baba, baq, deñiz! — qıçıra on eki yaşındaki kence oğlum. — Baq, baba, deñiz!

Yerimden köterilip pencerege başımni uzattım. Er yer mas-mavı, qayerde kök, qayerde deñiz — bir baqqanda belli degil, güya ekisi de biri-birine siñip ketken.

— Lütfen, quşaqlarınıznı bağlañız, — ilân etti mulâyim sesli stüardessa.

Uçaq daqqa sayın aşığı ene, yerge yaqınlaşa. Qanatları astında yeşil dağlar, soñ binalar körüne başladı.

— Qayerde yaşaycaqmız? — dep qulaq tozuma qıçıra qadınım, közleri ise parıldaylar.

— Qayerde olsun? Vatanda! — dep cevap olaraq bağıram.

— Vatan amma... baş soqmağa bir de bir köşe kerek!

— Maña qalsa, çadırda, çalaşta, yahut yertoledede yaşamağa razım. Tek Vatanda olsun!

— Biz, ebet, razımız, ya balalar?

— Balalar kim olğan? Balalar er şeyni añlamaq kerekler. Raatsızlanma, inşalla, bir çare bulurmız. Tışarıda qalmamız. Eñ müimi, doğmuş ana-Vatanımızdamız! — dep bar küçümnen qıçıram.

Niyet, uçaqniñ köpçekleri yerge tiydi ve tegiz beton töşelgen yolaq boyu tıgırıp kettiler. Birazdan uçaq suratını azlaştırdı ve toqtadı. Demek, qondıq, Allağa şükür, ana-toprağımızda bulunamız. Eyecanım arttı, yüregimniñ düküldisi tezleşti, nedir boğazıma kelip tıqıldı. Yüregim köküsimni teşip çıqacaq. Taqattan ke-

sildim. Ayaqlarım tabi olmaylar. Zornen yerimden qalqıp, uçaqı boşatqan yolcular peşinden men de yerge endim. Bir qaç adım attım ve tiz çökip, üç kere ayaq astındaki topraqı öptim. Tek men degil. Başqaları da aynı şu vaziyette. Er kesniñ közleri yaşlı. Beyaz saqallı ihtiyar bir kişi yerge yüzüqoyun serilip, yerni quçaqlaycaq ola ve bala kibi ökür-ökür ağlay. Vatanlarına qavuşqan semetdeşlerimni közeter ekenim, ğurbetlikte ebediy qalğan vatandeşlarım adından: ‘Vatanımızni tutıp alğan cellâtlarınıñ cezasını Alla bersin! Yatqan yerleri ceennem çuqurı olsun!’ — deyim ve közyaşlarımni tutıp olamayım.

LUĞAT:

ceennem çuqurı — *пекло*
 eyecannen — *з хвилюванням*
 semetdeş — *земляк*
 siñip ketmek — *злитися*
 tabi olmamaq — *не підкорятися*

taqattan kesilmek — *знесилити*
 yertole — *погріб*
 yürek düküldisi — *биття серця*
 yüzüqoyun — *лицем донизу*

Sual ve vazifler:

1. Baş qaraman uçaq penceresinden nelerni kördi? Uçaq tuvğan toprağına qoñanda, baş qaraman nasıl duyğular is ete edi? Uçaqtan yerge engen soñ, o ne yaptı? İnsanlar ne için ağladılar? Beyaz saqallı ihtiyar bir kişi ne yaptı? Baş qaraman

semetdeşlerini közetip, kimlerini aňdı? Olarnıň adından o ne dedi? Siz 'Tutıp alınğan Vatan' romanından parçanı oqudınız. Fikriňizce, müellif ne iňün bu eserge şöyle ad berdi?

2. İnsan iňün Vatan nedir? Talebelerniň fikirlerinen razısıňızmy?

a) Vatan degeni bizim Qırımniň özen, deňiz, tarla, ormanlarıdır. Bu, mında yaşağan halqımdır. Bu, halqımnıň medeniyeti, o saqlap qalğan urf-adetleri ve ananeleridir. Vatan — halqım körgen çoqasırılıq tarihidir.

b) Vatan — sen özüňni raat duyğan yerdir. Göñül daima Vatanğa ıntıla. Vatandan uzaqta olsaň, sevimli ve doğmuş yerleriňni sağınasıň. Adette, Vatan — adamniň doğğan ve büyügen diyarıdır.

v) Menim iňün Vatan — men yaşağan, tuvğanlarım yanımda bulunğan bir yerdir. Vatan degeni sevimli evimdir.

3. Vatan aqqında yazıcılarımızniň fikirlerini oquňız, ezberleňiz.

'Tuvğan Vatanım, aziz Qırımım! Yüregimde taşın, toprağın tenime quvet, yüregime işanç, özüme imdat bere. Sen iňün bütün qalğan ömürimni bermege, canımnı qurban etmege er saat, er daqqa azırım!'

Zakir Qurtnezir

'Qırım — benim Vatanım, seniň Vatanıň, bizim Vatanımızdır! Vatannı sevmek — öz ana tilini, edebiyatnı, medeniyetni, dinni, tuvğan topraqnı, ana-babanı, yaqınlarnı, insan degen insannı sevmek demektir!'

Seyran Suleyman

4. **Ev vazifesi:** Tair Halilovniň 'Tutıp alınğan Vatan' romanından parçanı oquňız, ikâye etiňiz.

MUSTAQIL OQUV İÇÜN

Vatanım

Refat Çaylaq

Qapımız ögüne lâleler saçtım.

Sudaq yalısı allandı, küldi.

Pencere-qapımnı quvançnen açtım,

Güya, qaytadan dünyağa keldim.

Melevşe, lâleler ne güzel qoquy!
 Köklerde gür olup turnalar uça.
 Yalıda dalğalar efsane toquy,
 Qaradağ deñizge quçağın aça.

Ögümde bağ-bağça, artımda — dağlar,
 Töpemde — mavi kök, yanımda — deñiz.
 Olarğa qavuşqan quvançtan ağlar,
 Çağram: — Yurtdaşlar, Qırımğa keliñiz!

Ey, güzel Vatan — canımsıñ, qanımsıñ!
 Sen için çıqtım men aziz küreşke.
 Sen benim muqaddes aqqımsıñ,
 Seniñle yeterim ayğa, küneşke.

LUĞAT:

allanmaq — червоніти
 aziz küreş — священна
 боротьба
 muqaddes aqqım — моя
 свята істина

qavuşmaq — з'єднатися
 quçaq açmaq — розкрити
 обійми
 yurtdaş = vatandaş —
 співвітчизник

SARF

Tilniň türlü (fonetika, leksika, frazeologiya) seviyesinde üslubiy vastalar

Tilni türlü seviyelerde, yani yazma ve aǵzaviy nutuqta, qonuşuv ve edebiy tilde, onıň ayrı **üslüplerinde** qullanuvni üslubiyet ögrene. O, yazıcılarınıň, çeşit janrlarınıň hususiyetlerini de ögrene. Amma ahır-soñu şu farqlılıqlar, tilniň deňişmeleri olup, tamam onıň türlü seviyelerinde pekitilip qala.

İşte, **fonetikada** bu, sözlerniň hususiy *telâffuz*ında sezile: *baracaǵım — baracam, gece — yece, tışarı — çarı* ve dig.

Leksikada bu, birinciden, antonimler, sinonimler, şivelerini qullanılıvidir: *sarf — grammatika, ustalıq — mearet, termin — istila; alt — ast; art — ög / ald*. Böyle çift ve sıralarda sözlerni özara ayırmaq mümkün, **meselâ**:

yürek — qalp — gönül — dil: birinci söz — bitaraf.

Qalǵanlarını qullanılıvı sınırlanǵanı içün, nutuqta, yazma ve aǵzaviy şekilde ve elbet üslubinde açıq-aydın körünir. Çünki olarnıň esas vazifesi — **doǵruluqtır**. Daa bir misal ketireyik: *qıçırmaq — baǵırmaq — ayqırmaq — fiǵan qoparmaq — ökürmek: qıçırmaq* sözü — bitaraftır. Qalǵanları edebiy til (şivede) ya da yazma nutuqta qullanılǵaninen sınırlana.

Frazeologiya da üslup ceetinden bay ve zengindir, çünki *qıymet kesüvde* renklerniň emiyeti, umumen turǵun ibarelerini hususiyeti müimdir, **teñ.:** *evsiz-barqsız qalmaq — başını soqmaǵa yeri qalmamaq; aytması qolay — şaqamı o saña — şaqqa şeymi o saña — şaqqa şey degil* ve dig.

1-iş. Sözlerni doǵru telâffuz etiňiz, transkripsiyasını yazıñız. 5–6 söz ile cümle tiziňiz.

Nümüne: [d^(ç)ıq̄a'tnen], [koru'ml'ı'], [m̄er(x)ametsı'z], [muwafaq̄ije't] ve il.

Ayıp, aqiqaten, alev, ana-baba, astlı-üstlü, aferin, atta, acayip, aenkli, barmı-yoqmı, bahıtlı, belki, bilmek, bitmek, birlik, daqıqa, dayı, gemi, daima, degil, dertli, diqqatnen, yengil, yetiştirmek,

ziyadesinen, ilmiy-bedüy, imtian, inglizce, iñilti, kemirmek, kerçekten, körümlü, küleryüzli, qalaylı, qoltuq, qılçiq, merametsiz, muvafaqiyet, öksüz, ösmür, paalı, peşkir, pıtaq, rastkelüv, sap-sarı, seslenüv, sozulmaq, subet, fide, esir, yuqu.

2-iş. Berilgen sözlerge manadaş sözlerni tapıp, sıra tiziñiz. Has-husiyetlerini tayin etiñiz. Sıradan bitaraf sözü ile cümle tiziñiz.

Güzel, serbest, aferin, temiz, ayat, baba-dede, bağ, soramaq, sofr.

3-iş. Söz çoqmanalı olsa, oniñ er bir manasına antonim çiftini tiziñiz. 4–5-inen cümle tiziñiz.

Tutmaq, kiymek, şişman, tiri, sabır, borc, sağlam.

4-iş. İbarelerni tercimesine köre biri-birinen keliştiriñiz. Berilgen renkine diqqat etip, farqlarına yetiñiz. Çift sözlerniñ birinen cümle tiziñiz.

Відчайдушно, на всю (на повну) катушку, на все добре, на віки, на всі заставки, на Миколи й ніколи, на всі чотири сторони (боки)/під чотири вітри, похилий вік/похилі літа, правду говори вчасно й невчасно.

Malümat için: dünya turğance (*laq., ağızaviy şekli*), qartlıq yaşı (*bitaraf*), oğurlı yollar olsun (*resmiy*), dört tarafıñ — Qıbla, qayda ketseñ, (anda) ket (*laq., yazma şekli*); ne olsa olsun (*laq., ağızaviy şekli*), keregi kibi (*resmiy*); boğazını yırtacaq kibi (qıçırmaq) (*laq., ağızaviy*); Alla bile ne vaqıt (*laq., yazma şekli*); doğrusını ayt (*laq., ağızaviy şekli*), canıñ istegen tarafqa (*laq., ağızaviy şekli*); yahşı etip (*laq., ağızaviy şekli*), artına-ögüne baqmayıp (*laq., yazma şekli*); ahır zamanğace (*laq., yazma şekli*); sağıqlıqnen barıñız (*laq.*); bar quvetnen (*resmiy*); qartlıq çağı (*ilmiy, istila*), canıñ doğru çıqsın (*laq., yazma şekli*), kim bile ne vaqıt ().

5-iş. Berilgen addaş sözlerniñ manalarını luğat yardımınen tayin etiñiz. Er bir manasına birikmede misal ketiriñiz. Manalarnıñ çeşitini belgileñiz. Üslüp ceetten farklı olğanlarnıñ renkini qayd etiñiz.

Baqmaq, barmaq, yapmaq, çalmaq, qurmaq.

6-iş. Parçanı oquñız. Şu metinde (yani *kontekstual*) manadaş sözler, em de qarama-qarşı manalı sayılğan sözlerni tapıñız. Olar asıl manadaş ve qarama-qarşı manalı sözlerden ne farq ete?

O qarsanbalı devirde, ölüm, açlıq, faqırlıq üküm sürgen yabaniy ülkelerde adamlarnıñ biri-birine olğan munasebetleri bam-başqaca edi. Qırımlı qırımlını körgende — doğmuş doğmuşını rastketirgenday quvana edi.

Adamlar sıq-sıq qatnaşa, biri-birinden al-hatir soramaq adet tüsüne kirgen edi. Biz, yaş gençler, yarı gece avğan soñ yuqlap qala edik. Amma esli-başlılar, tañ horazları seslengenge qadar biri-birinen dertleşip çıqa ediler ...

Qadır Veli

• *Metinniñ esas fikrini şekillendiriñiz. Siz onen razısıñız-mı? Sizce, bugünki künde o, milletimizge nümüne yoqsa ibretmi?*

7-iş. Metinni oquñız. Cümlelerde (*kontekstual*) manadaş sözlerni tapıñız.

Eki kün şeker çükündür çapaladıq, soñ işke yarağan adamlarnı türlü yerlerge darqattılar. Bir ay keçer-keçmez, halqımız birley-birley biri-biriniñ artından avağa, suvğa, ağır işlerge dayanalmay, ölmege başladı.

Biz aşamağa aş tapalmağan künlerimizde, bizni zorbalıqnen çalıştırtqan başlıqlar er afta bir qoy soydırıp, keyflene ediler.

Sağ qalğanlar ğurbetlikte bütün qıynlıqlarğa dayanıp, 45–50 yıl degende, aziz Vatanımızğa qavuştıq. Allahqa biñ kere şükürler olsun!

‘Qırım’ gazetiniñ saifelerinden

• *Metin esasında milletimizniñ qaramanlığı aqqında bir qaç cümlede söz yürütiñiz.*

35-inci afa

Doğğan yerim Yunus Qandım

Yer yüzünde bar bir cennet —
Yem-yeşil ada.
Biñlernen yıl olp millet
Men doğdım mında.
Öz yurtumnu pek severim,
Sevgi Alladan.
Tatarlığım — doğğan yerim,
Menim tamrımında.

Ayder Yağya, 'Alupka', 2016 s.

Geraylarnıñ nefesleri
 Qırım yelinde.
 Kedaydarnıñ türküleri
 Yürek telinde.
 Öz yurtumnu pek severim,
 Sevgim Alladan.
 Tatarlıgım — doğğan yerim
 Menim tamrında.

Ah, Vatanım, taqdirime
 Sağ ol aytarım.
 Men ketsem de
 Ahretime, saña qaytarım.
 Öz yurtumnu pek severim,
 Sevgim Alladan.
 Tatarlıgım — doğğan yerim,
 Menim tamrında.

LUGAT:

ahret — *потойбічний світ*
 cennet — *рай*

tamrında — *у моїй крові*
 taqdir — *доля*

Sual ve vazifeler:

- Şair Qırımnu nenen teñeştire? Qırım aqiqaten yeşil adamı? Şair ne için Geraylarnıñ nefeslerini hatırlay? Şair taqdirine ne için minnetdar? Şiirde angi satırlar tekrarlana? Şairniñ Vatanına sevgisini qaysı satırlar tasdiqlay? İnsanlar tuvğan yerlerini ne için seveler? Vatan siz için nedir?
- Şiirden 'doğğan yerim' ibareni aňlatqan bütün sözlerni tapıñız. Cümleleri devam etiñiz.
Doğğan yerim — cennet, yem-yeşil ada, yurtum, ...
- Atalar sözünü oquñız. Onı nasıl aňlaysıñız?
Anasını coyğan — yedi yıl ağlar. Vatanını coyğan — ebediy ağlar.
- Meşur insanlarnıñ Qırım ve qırımtatarlar aqqında aytqanlarını oquñız, aqılıñızda qaldırıñız.

'Eger Qırım olmasa, biz için ömürniñ manası da olmaz edi'.

Cıñız Dağcı

'Qırım mende öyle teessuratlar qaldırdı ki, bu yerde men tüşte kibi yurdım.'

Mihaylo Kotsübınskiy

'Qırımını ve öz halqınıznı seviñiz. Qırımtatar halqınıñ evlâtları olğanınıznı unutmañız, bunıñnen ğururlanıñız, biz büyük tarıhı olğan bir halqmız.'

Ayşe Seytmuratova

5. **Ev vazifesi:** Yunus Qandımınıñ 'Doğğan yerim' şiirini ifadeli oquñız, ezberleñiz.

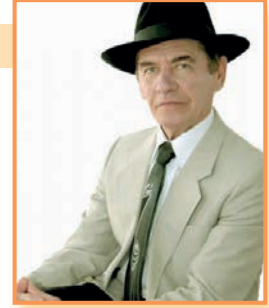
MUSTAQİL OQUV İÇÜN

Dağlarda

Fevzi Aliyev

Yır

Dağlarğa bardım,
Bol nefes aldım.
Qaya-taşnı, deñiz, bağı
Göñlümnən sardım.
Onıñ avası!
Onıñ sefası!
Eger menden sorasañız,
Diñleñ avasın.

Bağlama:

Bu dağlar güzel,
Bu bağlar güzel,
Bu diyar güzeldir.
Bu deñiz güzel,
Bu qırlar güzel,
ÜR Vatan bizimdir!

Dağlarğa bardım,
Daa bararım.
Dostlarımnen şeñ-şeramet
Oynar-yırlarım.
Onıñ avası!
Onıñ sefası!
Eger menden sorasañız,
Diñleñ avasın.

Bağlama

SARF

Tekrarlav ve ümümiyleştirüv

1-iş. Oquňız.

Vazifeler:

1-çi şekil için: **1-ci abzatstaki mürekkep cümleni talil etiňiz, bütün abzatstaki toqtav işaretleriniň qoyuluvını aňlatıňız. 2-ci abzatsta soydaş azalarını tapıp, olarnıň çeşitini tayin etiňiz.**

2-ci şekil için: **3-ci abzatstaki mürekkep cümleni talil etiňiz. 4-ci abzatsta qoyulğan toqtav işaretlerini aňlatıňız. Soňki abzatsta soydaş azalarını tapıňız.**

Bağçasaray

Bağçasaray — qadimiy bir şeer. Onıň temelini Meňli Geray I qoyğan. Bağçasaraynıň qalbi — Hansaray. Onıň quruluşı Sahib Geray tarafından başlana. Saray etrafında bağçalar bar edi, şunıň için oňa böyle ad berildi. Saray — Cürüksuvnıň sağ tarafında, şeer ise — sol tarafında yerleşken edi.

XV asırnıň ortalarından 1783 senesine qadar Bağçasaray Qırım Hanlıgınıň paytahtı edi. Mında camiler, zadekânlarnıň dürbeleri, bey ve mırzalarynıň evleri qurula edi.

Bir qaç asır devamında Bağçasarayda müim siyasiy meseleler çezile edi, mında çeşit memleketlerden elçiler kele edi.

O eski zamanlardan Bağçasarayda bayağı tarihiy ve mimariy hatırlamalar qaldı. Milliy medeniy asabalığımıznıň temsili — Zıncırlı medrese. Onıň etrafında qırımtatarlarnıň ulu ocası — İsmail Gasprinskiy defn etilgen edi.

1944 senesi mayısın 18 sürgünlüğine qadar, Qarasuvbazar ve Aluşta kibi, şeerde qırımtatar ealisi üstünlikni ala edi.

Zemaneviy Bağçasarayda evlerniň dörtte bir qısmı, sürgünlükten qaytqan qırımtatarlar tarafından qurulğan.

Bağçasarayda evel-ezelden esnafçılıq keň darqalğan edi. Demirci, çölmekçi, quyumcı, toqumacı, tikici, ayaqqapçı, terici,

silâcı ve digepler öz ustalığınen belli ediler. Şunuñ içün mında bir çoq hatıralıq almaq mümkün.

N. F. Yakubov 'Bağçasaray soqağı' 2006 s.

2-iş. Cümlede rastkelgen mürekkep ayırılmalarınıñ çeşitni tayin etiñiz.

1. Cevair, Ayşe aytqan yerge barğanda, ortalıq qaranlıqlaşıp başlağan edi. (Ü. Edemova) 2. Naciye ananıñ tabiatını yahşı bilgeninden, israrlıq köstermedi. (İ. Paşı) 3. Qaledeki ingliz garnizonı kelip bizge ucum etkence evlerimiz yanıp biter. ('Cesür yürek') 4. Kelgeninen, yer saylap oturmadañ, Aqmeçet bölge-sindeki Kirovskoye qasabasına yerleşti. (İ. Abduraman) 5. Baba bosağadan atlar-atlamaz, Server oña öz meramını añlatmağa başladı... Baba cevap bermezden evel oğlunuñ közlerine tikilip baqtı. (İ. Paşı) 6. O balanıñ oquğanını diñlegende sevinip ğururlanğanımızni aytıp añlatmaq mümkün degil, onı öziñ körmek, öziñ diñlemek kerekseñ. Bundan soñ o bala aqşamlıq aşını aşığaninen içeri odağa kirip yatsı namazını da qıldı. (R. Fazıl)

3-iş. Şiirni oquñız.

Babamdan ögüt

Lenur Vacip

Yanıma otur, oğlum,
Bir şey aytayım.
Diñle, çünki bu sözüm
Kerçekten müim!

Er insan — bu bir dünya,
Kimse teñ degil:
Bir-birisinden başqa
Aql ve tasil.

Er kesniñ istidadı
Özüne tek has,
Elinden kelgen işi
Oña bir esas:

Eger bahçivan olsañ —
Gül tolsun bağçañ!
Eger de imam olsañ —
Oqu bir ezan.

Cesür bir asker olsañ —
Qurtar yurtuñnı,

Eger de şair doğsañ —
Yaz şiirlerni!

Canıñda (b)olğan niyet
Kerçek olsun dep,
Vatanıñ sanki cennet
Gül tolsun istep,

Qoluñdan kelgen işni
Devamlı becer,
Cenk etkence, yahşısı
Yarat bir eser.

Fikirleriñ — qurşunlar,
Qalemiñ — silâ,
Sözleriñ tüfek qadar
Nişanğa ura!

Çoq tüşünmege yeter,
Qalem alıp yaz!
Atta eki biñ asker
Bir şair olmaz!

2022 s.

- Ögüt sözüne manadaş sözünü tapıñız.
- Fiillerniñ terkibini, zaman ve meyillerini talil etiñiz.
- Tertibi ters olğan cümlelerni tapıñız, maqsadını añlatıñız.
(Soñlarına angi sözler çıkarıla? Nege?)
- Şiirde añılğan zenaatnıñ qıymeti nede olğanını satırlar yardımnen tasdiqlañız.
- İleride angi zenaat saibi olmaq istegeniñizni ve neticede ne yapacağınızı aytıñız.

4-iş. Metinni oquñız. Toqtav işaretleriniñ qoyuluvını añlatıñız. Buña hitap, kiriş sözler, soydaş azaları ve dialoglardaki punktuatsiyanı hatırlañız.

— Soñ Horaz Üriyege bardım. Üriye de Asiyeden artta qalmay! Başımını-miyimni sasıttı! Öyle bir öşekçi insan dünyada ola da. O da benim qomşum oldı. At körse — oqsay, suv körse — suvsay. Anavı Memetniñ oğlu Yaltağa barıp, bir talay şey ketirdi, oña ise bir bahşışçıq bile ketirmegen eken. Üriye de şimdi: ‘Men onı balalıqtan bilem, bağçamdan armut aşığanını unutqandır’, — dep mırılday-zırılday, işte. — Qusursız insan olmaz da, canım. Amma yahşılıqını etseñ, onı unutmaz kereksiñ. Akis alda bu işiñniñ sevabı da sayılmaz. — Mina-mına, doğru aytasıñ, Ümiye. Men, misal içün, bütün öz eyi areketlerimni birden unutam. Yıl evelsi Safiyeniñ qızına öz bağçamdan bir bağ yüzüm çıkarıp berdim. Safiye maña ‘sağ oluñız!’ aytımı? Ebet, soñ artımdan çapıp, daa bir kere ayttı! Bekle! Bir qarpız ketirse edi, iç olmağanda. Men ise, meramet parçası, bularnı iç aqlımda tutmayım! — Tutmağaniñni körem, — öz-özüne aytıp külüm-siredi Ümiye. — Buyur qavege, sıcaq-sıcaq fultunıñ damını da baq! — Sağ ol, Ümiyeçigim! Fultu pişirgeniñni bilse edim, saña ceviz de ketirir edim. Yazıq ki, bilmedim. Qoqusını bile duymadım. Ne de lezetli. Elleriñ dert körmesin. Aşqa pek ustasıñ, afe-rin. Anavı qıtmırlar kibi degilsin.

Ayşe Akiyevadan

• *Metinniñ mündericesinde müellif qaramanğa angi tabiat çizgilerini aşlaycaq ola? Ya neticede ne olıp çıqa? Ne içün ya?*

Qırımtatar elifbesi

Elifbeniň ariflerinen tanış oluňız. Olarnı doğru aytıňız.
(Buňa sizge astlarında berilgen transkriptsiya belgileri yardım eter.)

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f
[a]	[be]	[dʒɛ]	[tʃ]	[de]	[ɛ]	[fe]
G g	Ğ ğ	H h	I ı	İ i	J j	K k
[gɛ]	[ɣu]	[he]	[u]	[i]	[ʒe]	[ke]
L l	M m	N n	Ñ ñ	O o	Ö ö	P p
[ɛ]	[me]	[ne]	[ɲe]	[o]	[ø]	[pe]
Q q	R r	S s	Ş ş	T t	U u	Ü ü
[q]	[re]	[se]	[ʃe]	[te]	[u]	[y]
V v	Y y	Z z				
[v]	[je]	[ze]				

Ariflerniň yazı şekli

<i>A a</i>	<i>B b</i>	<i>C c</i>	<i>Ç ç</i>	<i>D d</i>	<i>E e</i>
<i>F f</i>	<i>G g</i>	<i>Ğ ğ</i>	<i>H h</i>	<i>I ı</i>	<i>İ i</i>
<i>J j</i>	<i>K k</i>	<i>L l</i>	<i>M m</i>	<i>N n</i>	<i>Ñ ñ</i>
<i>O o</i>	<i>Ö ö</i>	<i>P p</i>	<i>Q q</i>	<i>R r</i>	
<i>S s</i>	<i>Ş ş</i>	<i>T t</i>	<i>U u</i>	<i>Ü ü</i>	
<i>V v</i>	<i>Y y</i>	<i>Z z</i>			

MÜNDERİCE

17-nci afta	4
18-inci afta	15
19-üncü afta	24
20-nci afta	31
21-inci afta	39
22-nci afta	49
23-üncü afta	53
24-üncü afta	59
25-inci afta	67

26-nci afta	72
27-nci afta	80
28-inci afta	86
29-inci afta	93
30-inci afta	100
31-inci afta	112
32-nci afta	119
33-ünci afta	128
34-ünci afta	135
35-inci afta	142

Навчальне видання

**МАМУТОВА Майре Рефатівна,
СЕЙТ-ДЖЕЛІЛЬ Абібулла Шевкійович**

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)**

Частина 2

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*Художники Дмитро Костенюк, Вікторія Дунаєва
Редактор Ібрагім Чегертма
Оформлення та верстка Анни Андрєєвої*

Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 12,31. Обл.-вид. арк. 8,0.
Тираж 300 прим. Зам. №1681.

Видавець і виготовлювач МПП «Букрек»,
вул. Радіщева, 10, м. Чернівці, 58000.
Тел.: (0372) 55-29-43, +380(66)4008705. E-mail: info@bukrek.net.
Сайт: www.bukrek.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.